АРХЕОЛОГИЯ

НИГА

4

1984

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

Год. XXVI

4

1984

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Развитие и постижения на българската археология (1944—1984)

Ако проследим пътя на развитие на българската археологическа наука от Девети септември 1944 г. до наши дни, като най-ярък неин белег виждаме непрестанното ѝ усъвършенствуване от методологическа и проблемно-тематична гледна точка. Години наред археологията бе чисто вещеведческа дисциплина, занимаваща се с описателство на разкриваните обекти и натрупването на фактически материал. При това пред погледа на археолога стояха главно паметници на монументалната архитектура и на изкуството. Постепенно обаче в резултат на възприемането и прилагането на принципите на диалектическия и историческия материализъм археологическата наука се утвърди през изтеклия 40-годишен период като наука с далеч по-широки задачи, призвана да навлиза дълбоко в миналото и да изследва в цялото ѝ многообразие материалната култура в българските земи и на българския народ от най-древни времена до края на средновековната епоха. Разшири се значително хронологическият ѝ диапазон, а едновременно с това и нейният предмет. Обстоятелството, че в обсега на археологическите проучвания влезе изследването на материалната култура в нейната цялост като една от съставките на сложната обществена действителност даде възможност на археолозите да засегнат и редица други страни от историческото битие на човешките общества, живели и творили в продължение на хилядолетия по нашите земи: икономическо развитие, поселищна мрежа, етногенетични и демографски процеси, класова структура, политически и военни събития. Даде им възможност да проникнат в духовния мир на човека,в неговия светоглед, мисли, чувства, идеология, защото материалното творчество е по същество реализация на определено духовно начало, получило опредметен вид. Така археологията се приближи плътно по своите задачи и по своите възможности до историята, като запази при това специфичния си облик на самостоятелна научна дисциплина.

Значителен тласък на развитие бе даден на археологията не само от гледна точка на нейната методология и проблемно-тематична насоченост, но и от гледна точка на методиката. Подобриха се и все повече се усъвършенствуват методите на издирване, съхраняване и консервиране на веществените паметници. Важен дял в това отношение се пада на различни, привличани в помощ на археолога, научни дисциплини — геофизика, палеоботаника, палеопочвознание, геология, остеология, антропология, дендрохронология, химия. Все по-тясна става връзката на археологията с историята, с лингвистиката, с топономията, с нумизматиката, с епиграфиката, със сфрагистиката. Осъществява се изобщо все по-резултатен процес на взаимодействие с други научни дисциплини, процес, който е характерен изобщо за съвременните тенденции в развитието на научната мисъл и организацията на научните изследвания.

Много допринесе за развитието и постиженията на археологията разширяването и подобряването на научноорганизационната и материално-техническата база. Създаденият през 1948 г. Археологически институт с музей при Българската академия на науките пое ролята

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА

на ръководен център за теренните проучвания на многобройните обекти в цялата страна. Изгради се постепенно гъста мрежа от музеи, в много от които се обособиха научни групи за издирване и изследване на археологически паметници от съответния район. Нарастваше непрестанно броят на археолози — специалисти по различни периоди от историята на българските земи и на българския народ (праистория, античност, средновековие). Утвърди се една полезна практика, станала вече хубава традиция, да се свикват ежегодно национални археологически конференции, на които се дава равносметка за постигнатите успехи, обсъждат се проблеми от научно и организационно естество, набелязват се насоки за бъдещата работа. Разшириха се значително възможностите за обнародване на резултатите от археологическите изследвания в периодичните издания като „Известия на Археологическия институт", сп. „Археология", „Studia praehistorica", „Интердисциплинарни изследвания", в поредици като „Разкопки и проучвания", „Плиска—Преслав", „Царевград Търнов" и др. Казано накратко, от година на година нараства и набира сили археологическият фронт в нашата страна, създават се все по-благоприятни условия за повишаване на качеството както на теренните проучвания, така и на публикационната дейност. Все по-благоприятни стават и възможностите за съхраняване и експониране на многобройните веществени находки и за организиране на разнообразни по тематика изложби.

В рамките на така разширените си научноизследователски задачи и при една все повече подобряваща се организационна и кадрова основа археологическата наука постигна през изминалите 40 години низ от успехи, които ѝ спечелиха заслужен престиж не само сред нашата научна общественост, но и извън пределите на България. Тръгвайки по хронологичен път, би трябвало да се спрем най-напред на постиженията в областта на праисторията — палеолита, неолита, енеолита (халколита), бронза. Проучванията на палеолитни находища хвърлиха нова светлина върху появата на човека в нашите земи и върху неговия все още твърде примитивен начин на живот. Особено внимание заслужават извършените през последните години изследвания край с. Муселиево, Плевенски окръг, както и на някои райони в Родопите. Издирванията кога и как се е появил homo sapiens на територията на нашата страна продължават.

Твърде внушителен не само от национално, но и от общоевропейско значение са резултатите от проучванията на следващите праисторически епохи. Разкопани и изследвани през разглеждания 40-годишен период са повече от сто селищни могили от различни краища на страната. Особен интерес предизвиква разкритата и изследвана през 1946—1957 г. селищна могила при с. Караново, Сливенски окръг с нейния многопластов културен слой, използуван и досега като верен ориентир при проучване на последователната смяна и на генетичната връзка на различните култури от новокаменната, каменномедната и началото на бронзовата епоха. Изключително важни, изненадващи резултати се получиха от разкопките на енеолитния (халколитния) некропол във Варна, започнали през 1972 г. и продължаващи и досега. От намерените разнообразни предмети и главно златни изделия става ясно, че пред нас се разкрива древна цивилизация от V—IV хилядолетие пр. н. е., достигнала високо равнище и синхронна с цивилизациите в Месопотамия и Старото египетско царство. За напредналата степен на развитие на обществената организация и на културния живот свидетелствуват и находките от селищната могила при с. Езеро, Сливенски окръг, които се отнасят към III—II хилядолетие пр. н. е. и сочат подчертано сходство с материали от синхронната култура и в Егея и Западна Анатолия, свързани с името и с историята на град Троя. Доказателство за силно развита цивилизация в тракийските земи дават и разкритите големи рудници за добив на мед край Стара Загора (в м. Мечи Кладенец), които са едни от най-старите в Европа. За наличие на твърде древна писменост подсказват все още неизяснените знаци по глинени плочки от с. Градешница, Врачански окръг, както и един кръгъл печат от Карановската могила. Започва изобщо, макар и все още колебливо, да се разколебава представата за абсолютното хронологическо предимство на Предноазиатския свят в произхода на древните култури, намерили лаконичен израз в определението „От Изтока е светлината" (Ex Oriente lux). Същевременно все по-убедително се потвърждава тезата за съществуваща тясна връка на най-ранните балкански цивилизации с цивилизациите в Егейските острови и в Мала Азия.

Наред с така отбелязаните върхови постижения могат да бъдат посочени и други, немаловажни успехи в областта на праисторията, постигнати през последните 10—15 години. Заслужават отбелязване резултатите от проучванията на селищната могила при с. Овчарово,

Търговищки окръг, предлагаща материали от епохата на неолита и енеолита, на селищната могила при с. Дуранкулак, Толбухински окръг, разкриваща културни пластове от енеолита и бронза, на селищните могили при с. Чавдар, Софийски окръг и с. Долнослав до Асеновград, съдържащи интересни находки от епохата на неолита, на селищните могили с богата бронзова култура при с. Балей, Видински окръг, с. Юнаците, Пазарджишки окръг, с. Дядово, Сливенски окръг. Наред с изследването на отделни обекти започва и се разширява практиката да се проучват цели райони. Твърде плодотворно се оказа в това отношение проучването на басейна на р. Места и р. Струма. До интересни резултати доведоха разкопките на поселищни праисторически могили в Северозападна България (главно на територията на Врачански окръг). От постигнатото досега все по-ясно се потвърждава установката, че наред с общите черти и сходства в облика на праисторическите култури през съответната епоха се наблюдават местни специфики. Прави впечатление и фактът, че нерядко върху най-древни праисторически поселения са възниквали селища от следващи епохи (тракийска, римска, византийска, средновековна българска), с други думи, че е налице топографски континуитет.

С голям размах се разгърнаха през изминалите 40 години изследвания на бита и културата на траките. Години наред почти единствен източник за изучаване на тяхната история бяха писмените извори, но постепенно в резултат на започнатите археологически разкопки се набра обилен веществен материал, който хвърли нова светлина. От голямо значение се оказаха проведените между 1948 и 1954 г. разкопки при с. Копринка до Казанлък, довели до разкриването на Севтополис — един от значителните градски центрове в Одриското царство (V—IV в. пр. н. е.). При последвалите интензивни изследвания на тракийски селища заслужава отбелязване проучването на една крепост в Етрополския балкан (Чертиград). Особено важни резултати дават започналите през 1972 г. и продължаващи досега разкопки на тракийския град Кабиле при Ямбол, който е бил значителен център през елинистическата и римската епоха. Важен обект на изследване бе и тракийската Месемврия (Несебър), за което помогнаха и извършените по крайбрежието подводни проучвания. От досегашните изследвания на района на Черноморския бряг се потвърждава все по-убедително фактът, че още преди гръцката колонизация там са съществували тракийски селища, достигнали при това доста високо икономическо развитие.

През последните години интересът на археолозите се насочва все по-подчертано към многобройните тракийски могили, пръснати из различни краища на страната — свидетели на дълбока древност. След разкритата през 1944 г. Казанлъшка гробница, добила световна известност със стенописите си, силно впечатление предизвика разкопаната през 1976 г. гробница при гр. Стрелча с внушителните си размери и богатата пластична украса на намереното в нея гробно съоръжение. А най-голямата изненада дойде с разкритата през 1982 г. тракийска царска гробница при с. Свещари, Разградски окръг, където за пръв път наред със стенописите се срещат и скулптурни изображения.

Благодарение на натрупания веществен материал, който нараства с всяка измината година, ние сме в състояние да създадем вече доста пълна представа за всекидневния живот и бит на траките, за тяхната архитектура и изкуство, за религиозните им вярвания. Става все по-ясно, че в земите на юг и на север от Стара планина, които са били заселени плътно с тракийски племена, се е развивала в продължение на столетия материална и духовна култура с ярко изразен почерк независимо от ролята на някои външни влияния. Виждаме също, основавайки се главно на проучвания на погребалните обичаи и на епиграфски паметници, че тракийското население, особено в селата въпреки силните процеси на романизация и елинизация, запазвало с необикновена жилавост етническата си самобитност чак до идването на славяните на Балканския полуостров.

Внушителни са резултатите от проучванията на българските археолози на периода на римското владичество в нашите земи (I—IV в.). С нови находки от различен род бе очертана още по-релефно цялостната картина на твърде напредналата по това време градска цивилизация. Разкрити и изследвани бяха редица важни елементи, характерни за облика на тогавашните градски центрове — укрепителна система, форуми, обществени сгради, култови постройки, бани, водопроводи, канализация и пр. Изобилен материал в това отношение се получи от разкопките във Филипопол (Пловдив), Августа Траяна (Стара Загора), Пауталия (Кюстендил), Диоклецианопол (Хисар), Дуросторум (Силистра), Сердика (София), Никополис ад Иструм (с. Никюп), Кабиле (край Ямбол), Нове (при Свищов), Ескус (при с. Гиген), Ятрус

(при с. Кривина), Абрит (Разград), при с. Войвода (Шуменски окръг), в Монтана (Михайловград), Августа (с. Хърлец, Врачански окръг), Сандански, Никополис ад Нестум (при Гоце Делчев), Рациария (при с. Арчар) и др. Особено внимание през последните години се отделя на проучването на римския лимес, т. е. на укрепените градски центрове по протежението на р. Дунав. В хода на изследванията бяха разкрити единствени по рода си обекти и находки като античния театър и стадионът в Пловдив, мозайките в Ескус, Стара Загора, Пловдив, Кюстендил, Сандански, крепостните съоръжения и някои антични сгради в Сердика, голямо количество изящно изработени изделия на твърде разпространената през този период металопластика и пр.

Наред с изследването на градовете значително място бе отделено на проучванията на типичните за тази епоха вилни комплекси, собственост на висши сановници и едри земевладелци. Сред вилите, разкрити на различни места в страната, най-голям интерес несъмнено представлява със забележителната си архитектурна украса вилата при Ивайловград. Проучванията в тази област допринасят за осветляването на важни страни от социално-икономическото развитие на намиращите се под римска власт балкански земи в периода I—IV в.

Заслужава да се отбележи като едно от големите постижения в изследването на римската епоха разкриването на множество работилници за строителна керамика (разкопки в Павликени, Бутово, Хотница). Успешни са резултатите и в изследването на римската пътна мрежа с типичните за нея междинни станции (mansiones).

През последно време погледът на археолозите се насочва все по-често към времето на византийското владичество в днешните български земи (IV—VI в.). Проучват се селища и крепости като например селището при с. Одърци, Толбухински окръг, крепостта Красен до Панагюрище, крепостта в м. Яйлата, Толбухински окръг, крепостта на Хисарлъка в Сливен и др. Предмет на изследване са ранновизантийски култови сгради (базилики), както и християнски гробници от този период с типичните за тях символистични изображения. Значително внимание се отделя на ранновизантийското приложно изкуство и живопис. Проучванията на този период имат особена стойност не само с това, че разкриват важни страни от характера и развитието на ранновизантийската цивилизация, но и с това, че допринасят да се установи по-пълно и точно какво наследство са заварили славяни и прабългари при заселването си на Балканския полуостров. А това е от значение за изясняване на един твърде съществен проблем, а именно — до каква степен и в какво отношение българската ранносредновековна култура има свой, самобитен облик и път на развитие и доколко при нейното изграждане са оказали влияние местни трако-римски и трако-византийски традиции. Прави се, с други думи, стъпка напред към изясняване на въпроса за ролята на приемствеността и континуитета при прехода от античността към средновековието в историята на балканските земи, и по-специално в историята на българската държава и на българския народ.

Особено внушителен и решаващ през изминалия 40-годишен период е приносът на археологическата наука в разкриване на характера и развитието на културата на българската държава и на българския народ през епохата на средновековието (VII—XIV в.). Това бе и си остава тема, най-привлекателна и значима, тъй като се отнася пряко до родната ни история. Тук имаше обаче големи празнини и много от нашите средновековни паметници бяха безнадеждно забравени, покрити под дебели земни пластове. С изключение на някои проучвания върху Плиска и Преслав, и то предимно на дворцовата и църковната архитектура, почти нищо друго не беше направено. Истинско „бяло поле“ представляваха въпросите, свързани с бита и културата на заселилите се на Балканския полуостров български славяни — основен компонент на нашата народност. И една от първите задачи на археологическата наука в хода на нейното методологическо и проблемно-тематично преустройство бе да насочи усилията си в тази област. Създаде се фактически нов клон—славянска археология, за което съществен дял изигра и помощта на съветски специалисти. И резултатите не закъсняха. Направените системни разкопки на селища и некрополи най-вече в Североизточна България (например при с. Попина, с. Гарван, с. Юпер, с. Бабово, с. Горна Черна и др.) дадоха обилен материал за ранните славянски поселения на юг от Дунав. Изясниха се редица въпроси за устройството на славянските землянки, за керамиката, сечивата, накитите, за религиозните вярвания на нашите далечни прадеди, както и за общността на раннославянската култура от българските земи със синхронни славянски култури от други страни — Румъния, СССР, Чехословакия, Югославия. Доказа се по безспорен начин сходството на материалната култура на сла-

вяните на юг и на север от Дунав (в Мизия, в Добруджа, във влашката низина) — факт, който се подкрепя и от данни на писмени извори, както и от проучвания в областта на лингвистиката и топонимията. Очертаха се контурите на обществено-икономическото и етнокултурното равнище на славянските племена от българската група, заели обширни територии в балканските земи и станали основен компонент на изградилата се през IX—X в. българска народност в Мизия, Тракия и Македония. Естествено проучванията върху ранните славяни в България далеч не са завършени и предстои да се правят още разкрития и разкопки на славянски селища и некрополи, особено в земите на юг от Стара планина. Но и това, което вече е направено, е солидна основа, свидетелствуваща за сериозните постижения на българската археологическа наука.

Далеч напред отидоха през разглеждания период и проучванията върху втория компонент на нашата народност — прабългарите. И тук наред с лингвиста и историка съществен дял имаше археологът. Открит, изследван и интерпретиран бе обширен веществен материал (като например от некрополите при Нови Пазар и с. Кюлевча, Шуменски окръг и от селищата при с. Топола и с. Дуранкулак, Толбухински окръг). Изяснени бяха редица страни от бита и културата на прабългарите, от тяхното икономическо и социално развитие. Очерта се главно въз основа на проучване на прабългарски некрополи с типичния за тях обряд на трупополагане по-точно обсегът на заеманата от тях територия след заселването им в балканските земи. Проучванията на некрополите хвърлиха допълнителна светлина и върху процеса на смесването на славяни с прабългари, довел до формирането на българската народност. А новонамерени веществени паметници — рунни знаци, амулети, графити, рисунки и пр. — допринесоха за изясняване на малко познати или изобщо неизследвани страни на прабългарската религия.

Значителен е приносът на археологическата наука в изясняване на основни въпроси, свързани с изграждането на българската държава, с нейната укрепителна система, с характера на създадените от славяни и прабългари поселения. Особено внимание бе отделено на въпроса за аула като типичен вид селище — военен лагер.

Един от най-важните въпроси, извънредно слабо разработен до Девети септември 1944 г., бе въпросът за произхода, характера и развитието на средновековния български град. Въпрос, твърде сложен, свързан с изследвания на икономиката, на урбанистиката, на административния и политическия живот, на културното наследство, заварено от славяни и прабългари при заселването им в балканските земи. Определени заслуги за поставяне и изясняване на въпроса за града през изминалия 40-годишен период имат българските медиевисти историци, но безспорно много съществен е делът на археологическата наука, съумяла да издири и предостави на разположение огромен фактически материал чрез разкопки и проучвания на редица средновековни градове и крепости от Първото и Второто царство, като Сердика, Перник, Ловеч, Никопол, Червен, Видин, Дуросторум, Мелник, Калиакра, Балчик, Каварна, Шумен, Боженишки Урвич, Воден, Самуилова крепост, Цепина, Асенова крепост и др. С всяка изминала година расте броят на проучваните средновековни български селища, като през последно време са налице нови обекти — селището при с. Горановци, Кюстендилски окръг, селищата при с. Завет и с. Хума, Разградски окръг и др. Специално внимание се отделя за изясняване на въпросите за укрепителната система, за което интересни данни дават проучванията на Плиска, Преслав, Търновград, Ловеч, Шумен, Красен, Кипиловската крепост, Анево кале, Асенова крепост и пр. Досегашните проучвания сочат, че укрепителната система на градовете от Първото българско царство е възприела в значителна степен елементи от византийското крепостно строителство (като например двойна крепостна стена, порти, кули, стълби, начин на градеж и пр.). Заедно с това тя притежава определени отлики, които ѝ придават собствен, оригинален облик. Проучванията сочат също така, че от урбанистична гледна точка средновековният български град се различава значително от античния римо-византийски град и че изобщо представлява едно ново явление в развитието на балканската градска цивилизация.

Най-много усилия бяха насочени, както е естествено, за проучване на старите български столици — Плиска, Преслав и Търновград. За целта през 1974 г. бяха създадени двата филиала към Археологическия институт в Шумен и във Велико Търново. В резултат на продължителни, добре планирани разкопки бе проучена изцяло вътрешната укрепителна система на Плиска, изяснени бяха редица въпроси във връзка с дворцовия комплекс, разкопани и изследвани бяха голям брой жилища, църкви, некрополи, производствени и търговски по-

мещения. Специално внимание бе отделено на т. нар. Голяма базилика, при чието изследване се разкри обширен манастирски ансамбъл, представляващ вероятно просветното средище, създадено след идването на Кирило-Методиевите ученици в България. Обилният веществен материал — керамика, сечива, накити и пр., даде възможност да се проследят отделните етапи в развитието на Плиска, възникнала първоначално като типичен военен лагер (аул), за да се превърне постепенно в един от най-значителните административни, икономически и културно-религиозни центрове в българската държава през езическия период.

Изключително плодотворни се оказаха разкопките в Преслав, довели до нови и твърде съществени резултати в изследването на вътрешната укрепителна система, на жилищни и църковни сгради в м. Селище, на дворцовите сгради, на редицата манастирски комплекси. Доказана бе двойната функция на преславските манастири през разглеждания период (IX—X в.), от една страна, средища на религиозен живот, от друга, производствени центрове на висохудожествена за времето си керамика и мозайка. Особен интерес предизвикваха направените през последните години разкрития на дворцовата църква и на свързания с нея архитектурен комплекс на преславската архиепископия. Хвърлена бе нова светлина и върху произхода на Преслав. Установи се, че той е възникнал вероятно в началото на IX в. като военностратегически център (аул), за да прерасне и да се развие впоследствие по силата на редица фактори като типичен феодален град.

Много усилия бяха положени и за изследванията на средновековния Търновград. Проучен бе почти изцяло хълмът Царевец — главният политически и църковен център на втората българска столица. Доказа се при това, че там са живеели не само представители на светската и църковната власт начело с царя и патриарха, но и значителен брой обикновени жители, за което свидетелствуват разкритите жилищни и църковни сгради. До крайно интересни резултати доведоха започналите през 1976 г. и продължаващи досега проучвания на манастирския комплекс „Великата Лавра", разположен на територията на познатия от писмените извори Новград. Все по-убедителна става тезата, че там именно са се намирали родовите имения на братя Асеневци, водачите на въстанието от 1185 г. Истинска сензация предизвика разкриването на тайното стълбище, направено по военни съображения и свързващо Новград с Царевец. Намерени бяха находки, свидетелствуващи за процеси на рудообработване на територията на Лаврата. Потвърди се прочее представата за двойната функция на някои от средновековните манастирски комплекси — средища на духовен живот и производствени центрове. Твърде интересни резултати дадоха започналите през 1974 г. разкопки на Килифаревския манастир, където е била школата на Теодосий Търновски, а понастоящем и разкопките на обширния комплекс около църквата „Св. Димитър". Очевидно Търновград крие още много тайни и неговото по-нататъшно проучване е една от важните задачи на българската археологическа наука.

Интересни резултати бяха постигнати и в изследването на Средец — днешната българска столица София. За разлика от други средновековни български градове, възникнали, така да се каже, на чиста почва без видима или със съвсем слаба връзка с антични поселения, Средец се е развил, както се знае, на основата на доста значително римо-византийско градско средище и това обуславя, както пролича от археологическите проучвания, наличието на значителна приемственост между старо и ново, между антично и средновековно. При това проучванията на Средец надхвърлиха рамките на българското средновековие и засегнаха и част от османския период. Това е тенденция към разширяване на хронологическия диапазон на българската археология, която би трябвало да продължава и занапред.

Много съществени и обнадеждаващи са резултатите в изследването и на други български средновековни градове, като Червен, Ловеч, Шумен, Мелник, Перник и пр. Налице е вече огромен веществен материал от най-разнообразно естество — керамични изделия, оръдия на труда, оръжия, накити, печати, монограми, монети. Зад руините, разкривани от вещата ръка на археолога, възкръсва все по-отчетливо във въображението ни средновековният български град като едно от най-големите постижения на труда и усилията на десетки поколения, с яките си крепостни стени, с дворците, болярските жилища, обществените и частни сгради, църквите и манастирите, улиците. Град, в който работят сръчни занаятчии, разнасят стоки търговци, проповядват свещеници, бдят по крепостните кули войници. Можем да говорим, търсейки критерии за периодизация, за наличието на три последователни градски цивилизации в средновековната ни история — Плисковската, свързана с езическия период, Пре-

славската — с християнизацията и със Златния век, и Търновската — разгърнала се в залеза на Втората българска държава.

Издирвайки неуморно паметници от средновековната епоха, археолозите разкриха през изминалия 40-годишен период немалък брой старобългарски надписи. Като особено ценна находка може да бъде посочен надгробният надпис на чъргубиля Мостич, намерен в Преслав. Множество надписи бяха открити и разчетени по време на проведената между 1975 и 1980 г. експедиция за проучване на скални манастири по басейна на Провадийска река и р. Русенски Лом. А истинска сензация предизвикаха находките в манастирския комплекс при с. Равна до Провадия след започналите там разкопки през 1978 г., които продължават и сега. Намерените няколкостотин надписи, главно кирилски, доказват наличието на още едно просветно средище в Североизточна България, вероятно от края на IX в. Нови надписи бяха намерени и през извършените през последно време археологически разкопки в Плиска, Преслав и Велико Търново. Обилният епиграфски материал хвърля нова светлина върху развитието на славянската писменост и просвета, дава възможност да се проучи по-пълно въпросът за степента на грамотност на българското население през средновековната епоха. Дава се богата информация за антропонимията, за особеностите на шрифта, за характерни явления от фонетично, морфологично и синтактично естество в българския език.

Значителен интерес представляват разкритите през последните 10—15 години голям брой графити-рисунки, намерени главно при разкопки на обекти в Плиска и Преслав. Като израз на своеобразно, характерно за епохата на българското средновековие „народно изкуство", те са ценен извор за разкриване на отделни страни от бита и културата на населението и същевременно — на неговия светоглед, вярвания, душевност.

Важна и заслужаваща отбелязване тенденция в планирането на археологическите проучвания през последните години е да се насочи вниманието и да се съсредоточат усилията към изследване не само на отделни обекти, а на цели райони на територията на България. На тази основа възникнаха и започнаха да се провеждат научноизследователските програми за проучване на Родопските краища, на Добруджа, на Благоевградски окръг, на Разградски окръг и др. Характерното в тези програми е това, че като задача пред съответната група археолози се поставя изследването на всички епохи (праистория, античност, българско средновековие, период на османското владичество). А това допринася за по-пълното изследване и изясняване на един от основните въпроси, стоящи пред археологическата наука — въпроса за ролята и приемствеността и континуитета в развитието на материалната култура в българските земи. Същевременно, което е особено важно, в изпълнението на тези регионални научноизследователски програми участвуват не само археолози, но и специалисти от други научни дисциплини — история, лингвистика, етнография, антропология, фолклористика и пр. Така се осъществява многостранно, комплексно по своя характер проучване на миналото на българските земи и на българския народ, при което археологията дава свой съществен и особено полезен дял.

Към кръга на регионалните програми би следвало да причислим и твърде интензивно провежданите през последно време проучвания на Черноморското крайбрежие, при което решаваща роля се пада на подводната археология. Хронологическият обсег на проучванията тук е огромен. Намират се и се изследват най-разнообразни предмети и находки (котви, останки от кораби, оръжия, керамични изделия, накити и пр.) от продължителен период — приблизително от III—II хилядолетие пр. н. е. до края на XVIII в. А това свидетелствува за голямата роля на Черноморския район в живота и развитието на различни, последователно сменяли се цивилизации.

Не е възможно в рамките на кратка статия да се изброят всички постижения на българската археология за изминалия така плодотворен период в нейното развитие. Но и от казаното се вижда, че направеното е твърде значително. Благодарение на неуморната дейност на ентусиазираните, отлично подготвени и обичащи работата си археологически работници от всички краища на страната стана възможно да бъдат разкрити и проучени многобройни и разнообразни обекти от различни периоди от историята на българските земи и на българската държава и народ, като се почне от най-древни времена и се стигне до края на Второто българско царство. Взети в своята цялост, постигнатите при тези изследвания резултати очертават пред нас внушителна картина на множество култури и цивилизации, възникнали, развивали се и сменяли се една след друга на един изключително динамичен кръстопът, какъвто е Балкан-

ският полуостров. Навсякъде — в областта на праисторията, тракийския период, римската и византийската древност, българското средновековие — вещата ръка на археолога съумя да разкрие и систематизира обилен фактически материал, представляващ солидна основа за обобщения и изводи, за сериозни научни синтези. Особено радващи са постиженията на българските археолози в поставянето и решаването на важни въпроси във връзка с характера и развитието на средновековната българска култура. Култура, както личи от техните проучвания, обща независимо от регионални особености за всички области и краища, където се е формирала и живеела българската народност. Култура, стъпила здраво върху завареното трако-римско и трако-византийско наследство и възприела от него отделни елементи, но тръгнала по свои пътища, изградила си собствен, неповторим български облик. Култура, при това „отворена", даваща възможности за въздействие отвън и едновременно с това способна да оказва въздействие върху други страни и народи.

Успехите на българската археология, постигнати през изминалите 40 години, намират израз в дейно участие на наши научни представители на международни конгреси, конференции, симпозиуми. Нараства все повече сътрудничеството в различни форми най-вече с научни институти от социалистическата общност (СССР, ГДР, Полша, Чехословакия, Румъния), а и с други страни (ФРГ, Италия, Англия, Холандия, Япония). Правят се съвместни теренни проучвания на важни обекти, издават се монографични трудове и сборници, разменя се научна литература и пр. От година на година българските археолози стават все по-желан и уважаван партньор за близки и далечни страни, обстоятелство, което свидетелствува за несъмнения престиж на българската археологическа наука.

За постиженията на българската археология в периода 1944—1974 г. вж.: Ваклинов, Ст. Плиска за тридесет години. — Археология, 1974, 3, с. 28 и сл.; Милчев, А т. Разкопки в Плиска (1945—1970). — Археология, 1974, 3, с. 39 и сл.; Тотев, Т. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, 1974, 3, с. 48 и сл.; Георгиева, С. Материалната култура на Втората българска държава (разкопки 1964—1974). — Археология, 1974, 3, с. 61 и сл.; Станчева, М. Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVII в.). — Археология, 1974, 3, с. 73 и сл.; Овчаров, Д. Проучванията на материалната култура през ранновизантийската епоха в българските земи (1944—1974). — Археология, 1974, 4, с. 51 и сл.; Иванов, Т. Постижения на римската археология в България през 1944—1974 г. — Археология, 1974, 4, с. 38 и сл.; Чичикова, М. Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха. — Археология, 1974, 4, с. 19 и сл.; Огненова-Маринова, Л. Някои проучвания на културата и изкуствата в Тракия през втората половина на I хилядолетие пр. н. е. — Археология, 1974, 4, с. 28 и сл.; Катинчаров, Р. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944—1974). — Археология, 1975, 2, с. 1 и сл.; Джамбазов, Н. Палеолитната култура в България, 1975, 4, с. 1 и сл.; Юрукова. Й. Българската нумизматика (1944—1974). — Археология, 1974, 4, с. 65 и сл.; Велков, В. Античната епиграфика в България (1944—1974). — Археология, 1974, 4, с. 73 и сл.; Бешевлиев, В. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи. — Археология, 1975, 1, с. 15 и сл.; Гълъбов, Ив. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, 1975, 4, с. 13 и сл.; Ангелов, Д. Тридесет годиии българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието. — Археология, 1974, 3, с. 1 и сл.; Българската археология през последните тридесет години. — Сп БАН, 1974, 5, с. 39 и сл.; Георгиева, С., В. Велков. Библиография на българската археология (1879—1966). С., 1974. 477 с. За резултатите от археологическите проучвания след 1974 г. вж. резюметата в сборниците, издавани във връзка с националните археологически конференции (Асеновград — 1975, Смолян — 1976, Русе — 1977, Видин — 1978, Пазарджик — 1979, Хасково — 1980, Преслав — 1981, Михайловград — 1982, Плевен — 1983, Смолян — 1984) под заглавие Археологически открития и разкопки през ...г.; Ангелов, Д. 25 години списание „Археология". — Археология, 1983, 4, 27—32.

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Проучвания на римската култура в България през 1974-1984 г. Резултати и проблеми

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

Периодът 1974—1984г. се характеризира с мащабни проучвания на материалната и духовната култура в българските земи през римската епоха и късната античност[1]. Беше продължена тенденцията, залегнала в програмни документи от предишните десетилетия на следдеветосептемврийска България, за системно изследване на най-важните проблеми на историческото развитие на епохата, за по-нататъшно повишаване на нивото на научното дирене и задълбочаване на анализа на различните процеси и явления, за разширяване обхвата на изследваната проблематика[2]. Тя намери също така отражение в проучването на икономическия, културния и религиозен живот на градовете в Тракия и Мизия, в изследването на културата на траките през тази епоха и техния принос в създаването на средновековната българска култура.

През този период научната дейност на античните археолози се разви в две основни направления — теренни проучвания и публикационна дейност. В поредица от монографични трудове, като: Абритус, римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия, I (1980), Ratiarensia, I, II, Bologna (1980, 1984), Перник, I (1981), Кабиле, I (1982), Разкопки и проучвания, X, XI (1984), Iatrus—Krivina, I—IV (последният под печат), The Thraco-Roman Villa Rustica near Chatalka, Stara Zagora, Bulgaria. Oxford, British Archaeol. Reports (1979), Пауталия, I (под печат), Монтана, I (под печат), Известия на археологическия институт, XXXVII (под печат), Римската вила при с. Кралев дол (под печат) и др., бяха обобщени основните резултати от проучването на посочените обекти.

В резултат на археологическите разкопки се натрупа значителен материал, който позволи да бъдат поставени и разгледани в нова светлина редица културно-исторически проблеми на българските земи през римската епоха. Ползотворното сътрудничество и интеграция между Института по археология при БАН и музеите в страната, което има своите дългогодишни традиции, създаде условия за разширяване на проблематиката и обхвата на изследванията. Изминалото десетилетие бележи значително натрупване на информация, придобита от редовни и спасителни разкопки, засягаща преди всичко укрепителната система, планировката и архитектурата на големите градски центрове. Изследването на културата и историята на римските градове в България не се изчерпват с локалните проблеми, които те поставят. То е част от голямата международна тема за културата и изкуството на Римската империя. Дейността на българо-полската експедиция в Нове до Свищов, на българо-немските експедиции в Ятрус (с. Кривина, Русенски окръг), и на пътната станция Карасура при с. Рупките, Старозагорски окръг, на българо-италианската експедиция в Рациария (дн. с. Арчар, Видински окръг), съвместните българо-румънски изследвания на лимеса са признание за нивото на археологическата ни наука и голямото значение на откритията в България.

Една от основните задачи през изминалия период бе по-нататъшното изследване на лимеса по българското крайбрежие на Долния Дунав. Засега проучванията са концентрирани в лагерните и градските селища, където разкритията в едни от тях обхващат укрепителната система и портите, в други — уличната мрежа, форумният комплекс или някои от представителните сгради с военноадминистративен, културен, обществен и жилищен характер. През 1976 г. бяха възобновени прекъснатите за близо две десетилетия разкопки в Рациария. Те продължиха в един сектор от предполагаемото западно разширение на града след средата на III в.[3] Разкопките установиха много по-ранни следи от строителна дейност на това място, отколкото се предполагаше преди. Открити са две крепостни стени, разположени една до друга. По-ранната е снабдена с правоъгълни кули, които се издават навътре от куртината. Я. Младенова датира тази стена в края на I в., когато в Рациария е бил настанен IV Флавиев легион[4]. Все към това време и малко по-късно, в началото на II в. се датира проучваната в продължение на няколко кампании западна порта на укреплението. Засега това е единствената порта по Дунавския лимес, фланкирана с полигонални кули, издадени навън от куртината[5]. В многовековния живот на Рациария портата е претърпяла сериозни преустройства. Почти по същото време бяха открити най-старото дървено-землено укрепление на Нове (I) източно от каменната крепостна стена и два рова пред него[6]. Откритието на българо-полската експедиция заслужава особено внимание, тъй като внася съществено нови моменти в проучването на укрепителната система на римските лагери в България. Разкопвачът свързва изграждането на стената с настаняването на I италийски легион на това място и я датира в края на I в.[7] Т. Иванов я приписва на VIII Августов легион, който станува в Нове от 45 до 69 г.[8] За прецизиране на датировката не е без значение намерената в Нове най-ранна импортна сигилата[9]. Тя е представена с форми Drag. 15/17 и 24/25, Ohlenroth 2,3 и 8, Hayes 12, 14. Тези типични за времето на Тиберий—Клавдий—Нерон форми процентно са най-разпространени в Нове. Тип 12 Хейс открива в затворен комплекс в южната стоа на Коринт и го датира най-късно до времето на Клавдий, а тип 24 — през Тибериево-Клавдиево време[10]. Според А. Охе печатите с форма на стъпало, каквито са известни от Нове с името на Гелиус, не преминават средата на I в.[11] Тези обстоятелства насочват датирането на дървено-землената стена на Нове в средата на I в., към което време я отнася и Т. Иванов.

Важен етап в изследването на най-ранната каменна архитектура на Нове са откритите две вътрешни кули в югоизточния и североизточния ъгъл на лагера[12].

Нови данни в изследването на Дунавския лимес внесоха започналите през 1973 г. спасителни разкопки на римския и ранновизантийски град Августа. Той е разположен на естествено възвишение на левия бряг на едноименната река и на 2,5 км северно от с. Хърлец, Врачански окръг. Изследвани са част от крепостните стени, ограждащи лагера на ала Августа (Августа I), и крепостните стени, ограждащи разширението северно от него (Августа II)[13]. Проучената западна крепостна стена на Августа I е градена от дребни ломени камъни, споени с бял хоросан, и лицево обработени камъни. Открити са три кули, двете от които фланкират западната порта и имат правоъгълна форма. Те се издават само на 1 м пред куртината. Тази им особеност, както и стратиграфските наблюдения карат Спас Машов да ги датира в първата четвърт на II в[14] По този начин крепостните стени на Августа I хронологически бележат последния етап на II фаза в изграждането на долнодунавската укрепителна система от каменни стени. Такива са известни вече от разкопките в Рациария (след 86 г. на н. е.), в Ескус[15], Нове[16], Дуросторум[17] и се датират от края на I и началото на II в. Крепостната стена на Августа II с деб. 2,30—2,50 м е проучена от север, изток и запад. От юг градът бил защитен от високия бряг на р. Огоста. Градежът е от дялани камъни, споени с бял хоросан. В резултат на разкопките сега вече се знае, че ъгловите кули имат ветрилообразна форма, а междинните — U-подобна. Разчистени са 14 кули, разположени на различно разстояние една от друга, но конструктивно свързани със стената. Те са били снабдени с едноравенни и двуравенни стълби. Открити са две от портите на града — северната и западната. Стратиграфските наблюдения в кула 12 довеждат разкопвача до важни изводи относно изграждането на Августа II и изобщо за датирането на U-подобните кули между 210—238 г.[18] Това откритие внесе корекция в досегашната тенденция този тип кули да се датират след 250 г.[19]

Значителен напредък отбелязаха изследванията на римските военни лагери. Разкопките на българо-полската археологическа експедиция установиха точно плана и размерите на лагера на I италийски легион (Нове I). Той е бил изграден по класическата схема на римските военни лагери и е включвал площ от 18 ха с по една порта на всяка една от страните.

В Дуросторум бяха открити части от лагера на XI Клавдиев легион, датиран във II в., и характерните със своя план казармени сгради с издължени правоъгълни помещения[20]. Военни бараки са разкрити и в лагера на Нове. Една самолетна снимка документира наличието им в Рациария.

Съществена и важна насока в археологическите изследвания е проучването на градския площад и комплекса от монументални сгради към него. От особено значение е проучването на принципията на Нове. Тя има правоъгълен план и е ориентирана с посока изток—запад. Състои се от цяла редица помещения, обединени около светилището на знамената. Фасадата на сградата е била украсена с монументални полуколони. Намерените в светилището и останалите помещения находки, като мраморна глава на император Каракала, части от бронзови статуи и др., поставят редица проблеми от политическата и културната история на града, които са предмет на специални изследвания[21]. Една находка от 300 бронзови монети, последните от които се датират в 317 г., бележат загиването на военното комендантство. На мястото на принципията бил изграден градският площад (форум). На север от кръстовището на декуманус максимус и кардо максимус първоначално били разположени жилищата на офицерите. По-късно след тяхното разрушаване и изграждането на градския площад същото място било заето от магазини, защитени от изток със закрит портик с колонада. Към архитектурата на лагера принадлежи и разкритата през последните години, единствена известна засега у нас лагерна болница (валетудинариум) (?), датирана през II в.[22] През късноримската епоха върху разрушената западна част на болницата бил изграден голям жилищен комплекс, т. нар. сграда с портик.

Провежданите от 1972 г. насам разкопки в Кабиле предоставиха на науката съвършено неизвестни археологически и епиграфски сведения, от които се вижда, че от началото на II до IV в. Кабиле е седалище на най-важния военен лагер на провинцията. В откритите надписи се споменават имената на стануващите там кохорти, военнослужещи и ветерани. В посветителен надпис от III в. Кабиле за пръв път се споменава като военен лагер[23]. Голямо научно значение има също така надписът върху каменната ара, вторично употребена при изграждането на базиликата от 144 г., съдържащ изключително важни данни за икономическото замогване на града, за неговата административна уредба и управа, за съществувалите религиозни култове[24]. Изключителна заслуга на проучванията е разкриването и локализирането на военния лагер на „Хисарлъка“ с принадлежащите му укрепителни съоръжения, казарми, лагерна баня, канализационна мрежа, занаятчийски работилници.

Изследването на градоустройството и архитектурата на Ескус отбеляза решителен напредък с установяване на мястото на форумния комплекс на Ескус I. Интензивните разкопки позволиха да се уточни формата и размерите на форума (100/180 м). От юг, изток и запад той бил заобиколен с колонада от фриз-архитрави с релефна украса. На северната страна била разположена гражданската базилика (96,70/23,55 м), ориентирана с дългите си страни в посока изток—запад. По данни на разкопвача средният кораб на базиликата бил на два етажа: долен етаж от монументални варовикови стълбове и горен — от варовикови стълбове, украсени в горната част с кариатиди. Базиликата се датира във II в.[25] Тази датировка вероятно е повлияна от други сгради на форума, но стилът на женските релефни фигури не може да се свърже с II в. Той е характерен за по-късна епоха, което ще рече, че базиликата се отнася към по-късен етап от изграждането на форумния комплекс още повече, че в неговото застрояване са документирани няколко строителни периода. Данните за представителната архитектура на Ескус I се обогатяват с нови моменти чрез разкриването на голяма обществена сграда в североизточния край на форумния комплекс, чието цялостно проучване ще продължи в близките години.

Разкопките в Никополис ад Иструм се водят изключително в центъра на града (обр. 1). Те имаха за задача да довършат старите изкопи и да прецизират плана на площадния комплекс. Бяха направени корекции в плана и размерите на агората. Новите проучвания показаха, че тя е имала почти

квадратен план (40,90/42 м), а не правоъгълен (42/55 м), както се приемаше преди това. Агората е била заобиколена от всички страни с варовикова колонада, магазини е имало не само на източната, но и на западната страна. Най-новите разкопки установиха наличието на тротоари с колонади в йонийски стил, принадлежащи на сгради, разположени на южната страна на декуманоса. Главната улица — кардо максимус, идваща от северната порта, е широка 5 м и е настлана с варовикови плочи[26]. Изследването на кръстовищата на улиците позволи да се уточнят размерите на инсулите, а стратиграфските наблюдения на проучваните участъци — датата на окончателното разрушаване на града в края на VI в.[27]

Мащабните, спасителни по своя характер разкопки в Пловдив, София, Стара Загора, Кюстендил, Сандански бележат нов етап в изследването на градовете в Тракия от римската епоха и късната античност[28]. Разкопките във Филипопол, които се разгърнаха в неподозирани размери, обхванаха големи площи в центъра на града. Напълно са установени уличната мрежа и размерите на инсулите[29]. Новите открития от последните две години на агората обхванаха североизточния ъгъл на ареата и по този начин попълниха данните за оста север—юг. Откритата площ е била заобиколена от мраморен стилобат с колонада и сиенитни улеи за отвеждане на дъждовните води. Разкритията позволиха да се изгради сигурна периодизация в изграждането на форумния комплекс. Първият период се отнася към елинистическата епоха. Характеризира се с използването на пясъчник при направата на фриз-архитравите, стилобатите и улеите. През втория строителен период, който се датира в средата на II в., фриз-архитравите се заменят с мраморни аркади в римско-коринтски стил, мраморни стилобати и сиенитни улеи. Третият период се отнася към IV в., когато след някакво голямо разрушение мраморните архитектурни детайли били преупотребени при възстановката на магазините и портиците[30].

Проследи се топографското развитие на Филипопол в южна посока и промените, които настъпват в градоустройствения му план през II—IV в.[31] Голяма заслуга на проучвателите и постижение на античната археология в България е откриването и експонирането на римския театър на Филипопол (обр. 2). Той е изграден от 24 реда

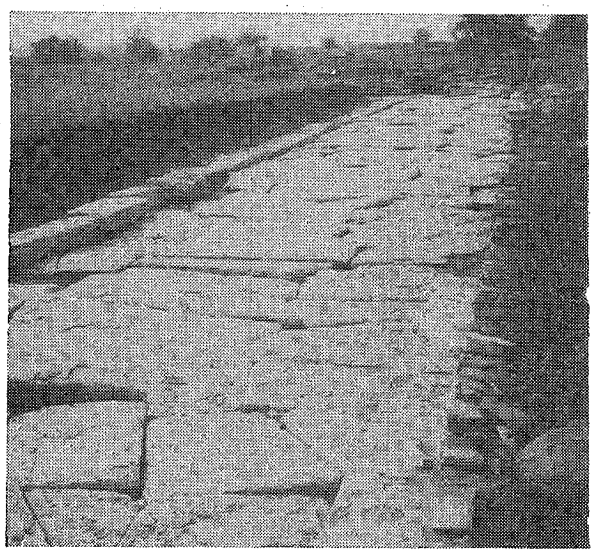

1

● *Обр. 1. Кардо максимус в Никополис ад Иструм. Разкопки Т. Иванов. Fig. 1. Cardo maximus à Nicopolis ad Istrum. Fouilles T. Ivanov*

амфитеатрално разположени мраморни седалища върху югоизточните склонове на Джамбазтепе. На южната му страна се издига колонада над сцената в два етажа с украса в йонийски и коринтски стил. Датира се в първата половина на II в.[32]

Разкопките в центъра на столицата внесоха нови моменти в изясняването на укрепителната система и градоустройствения план на Сердика. От изключително значение за датирането на първата крепостна стена са откритите в различно време, но с еднакво съдържание строителни надписи, датирани между 172 и 174 г.[33]

При вдигане на тротоарна настилка на пл. „Ленин" се попада на известната от 30-те години голяма представителна сграда, чието предназначение не е изяснено, но се предполага, че след реформите на Галиен в нея е била настанена държавната монетарница. Разшири се обсегът на изследванията в един от западните квартали на Сердика и на крепостната стена. Паралелно с това се изследват късноантични имения извън чертите на града[34].

Най-новите разкопки в Пауталия (дн. Кюстендил) попълниха редица „бели петна" в укрепителната система и градоустройствената схема на града. Установено е, че регулационната система предшествува изграждането на укрепителните съоръжения. До-

бити са сигурни данни за размера на улиците и инсулите (75/55 м). В Пауталия е разкрита най-широката, известна засега римска улица в България (17,30 м). Тя е снабдена с тротоари и колонада. На много места в съвременния град продължава откриването на отделни сектори от крепостната стена, кули и порти, което позволява да се доизясни първата Маркаврелиева каменна стена на Пауталия в равнината[35].

От съвременното строителство са продиктувани и разкопките в Августа Траяна (дн. Стара Загора). Проучени са значителни сектори от южната и централната част на града, от кардо максимус и декуманус максимус с колонада и тротоари. Установена е ширината на някои от инсулите (39,30 м), проучени са няколко богати частни жилища, отличаващи се със сложен план и архитектура. Едно от тях има добре запазена частна баня[36].

През 1983 г. при разширение на Градската поща стана известна представителна обществена сграда, за която се предполага, че е била резиденция (?). Тя има перистилен двор с колонада и се отличава с красотата на мраморните си облицовки и многоцветни мозаични килими. В нейното изграждане са разграничени два периода от края на III до края на IV в.[37]

Един важен проблем — за мястото на централния градски площад (форум) на Августа Траяна — все още не е получил своето археологическо решение.

Разглежданото десетилетие бележи изключителен напредък в проучването на късноантичния град — неговата укрепителна система, урбанизация, икономика и култура. След разрухата от варварските нашествия през средата на III в. в Тракия и Мизия настъпва период на обновяване на градовете, който намира израз в появата на забележителни обществени и жилищни сгради с богата архитектура и вътрешно декоративна украса, в подсилване на укрепителните съоръжения.

Част от изследванията на този период са и започналите през 1980 г. редовни археологически разкопки в Никополис ад Нестум при с. Гърмен, на 7 км от гр. Гоце Делчев, Благоевградски окръг. Първият етап от разкопките има за задача очертаването на

● *Обр. 2. Амфитеатърът на Филипопол преди възстановката. Разкопки Л. Ботушарова. Fig. 2. L'amphithéâtre de Philippopolis avant la restauration. Fouilles L. Botušarova*

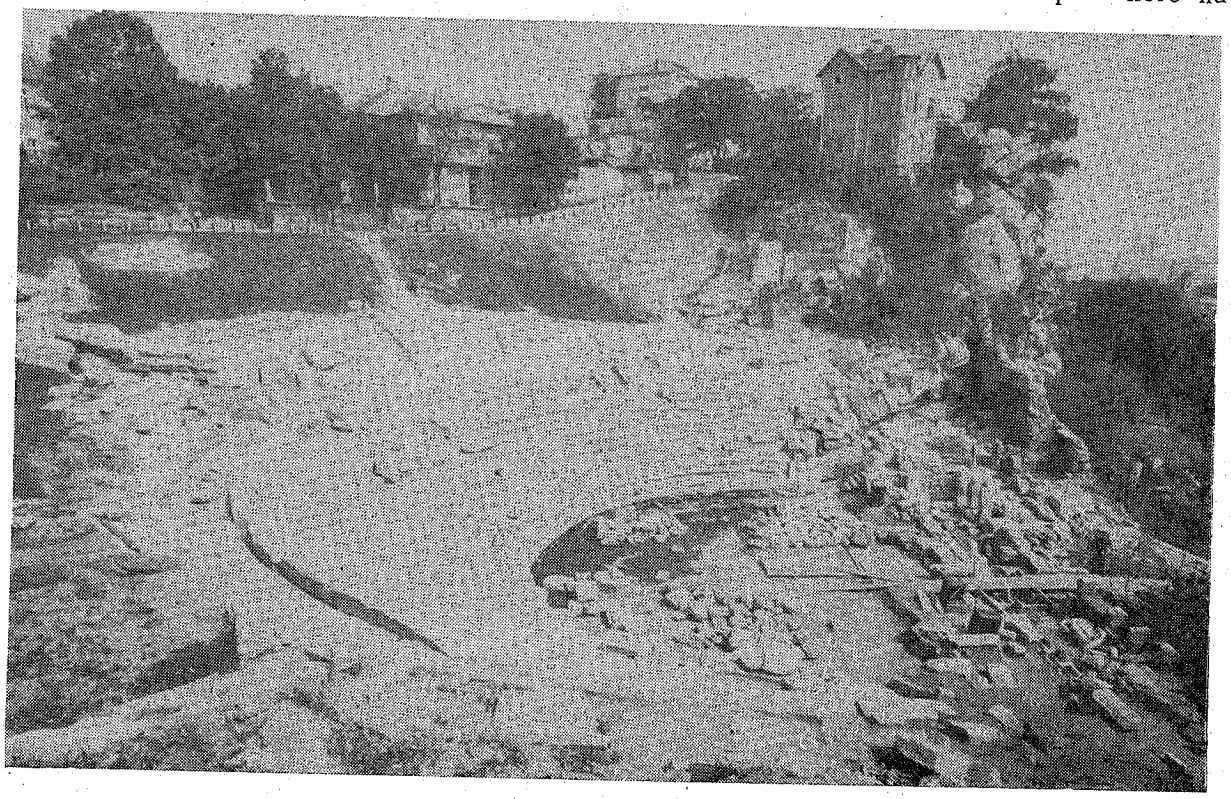

Обр. 3. Западната крепостна стена на Никополис ад Нестум и принадлежащата ѝ кула със стълбище. Разкопки Ал. Димитрова-Милчева и колектив. Fig. 3. Le mur d'enceinte occidental de Nicopolis ad Nestum et la tour attenante avec escalier. Fouilles Al. Dimitrova-Milčeva et collaborateurs

3

границите на късноантичния град и разкриването на укрепителната му система. Вече е проучена изцяло южната крепостна стена и порта с обща дължина около 300 м, голяма част от източната и западната стена (обр. 3). Разкрити са четири кръгли кули, две почти квадратни кули, фланкиращи широко отворената полукръгла екседра на портата, една U-образна кула на западната стена и една правоъгълна кула на източната стена — всички издадени навън от куртината. Разстоянието между кулите варира от 45 до 100 м. Градежът е от речни камъни, споени с бял хоросан, в който има примеси от едро счукана тухла, и система от непрекъснати пояси от по четири реда тухли. След средата на IV в., към което време се отнася и изграждането на крепостните стени, градът се стеснил около централната си част. Вън от укреплението останали големи и представителни сгради, крайградски вили, базилики, манастирски комплекси с подови мозайки и богата мраморно-пластична украса[38]. Почти изцяло е разкрита банята, разположена в непосредствена близост до южната крепостна стена, изградена по планова схема и изисквания, типични за такъв род сгради. Типичен представител на късноантичната гражданска архитектура е откритата перистилна сграда в югоизточния ъгъл на укрепения град, чието проучване е в процес (обр. 4). Петте верижно свързани помещения, плътно опрени на юг и изток към крепостната стена, са обединени от един вътрешен перистилен двор със закрит портик и мраморна колонада, изградена от сполии. Едно монетно съкровище, открито в нея, датира разрушаването ѝ по време на аварските нашествия при управлението на Юстин II[39].

Проучванията на Диоклецианопол (дн. Хисар) внесоха съществени корекции и прецизиране на строителните периоди на кре-

4

постните стени. Разкрити са обществени и жилищни сгради, открит басейн, богато градско жилище с перистилен двор, склад за храни. Установена е ширината на главните улични артерии — 11 м с бордюрите[40].

През 1982 г. бяха подновени археологическите разкопки на късноантичната крепост в м. Хисарлъка в Сливен, където са разчистени големи сектори от крепостната стена, раннохристиянска базилика, баптистерий с писцина и мозаичен под. От изключително значение за историята на селището е откритият четириредов гръцки надпис, в който се споменава най-старото име на града Туида[41].

Големите открития в центъра на Пловдив заемат особено място в решаването на проблема за градоустройството и архитектурата през късната античност и ранновизантийската епоха. В две инсули на бул. „Л. Димитрова" са открити богати градски жилища и култова сграда (синагога) с многоцветни подови мозайки. По-късно върху разрушената синагога била построена обширна постройка с мозаични подове. Най-внушителна по своите размери и представи-

● *Обр. 4. Перистилно жилище в югоизточния ъгъл на Никополис ад Нестум. Fig. 4. Habitation à péristyle à l'angle sud-est de Nicopolis ad Nestum*

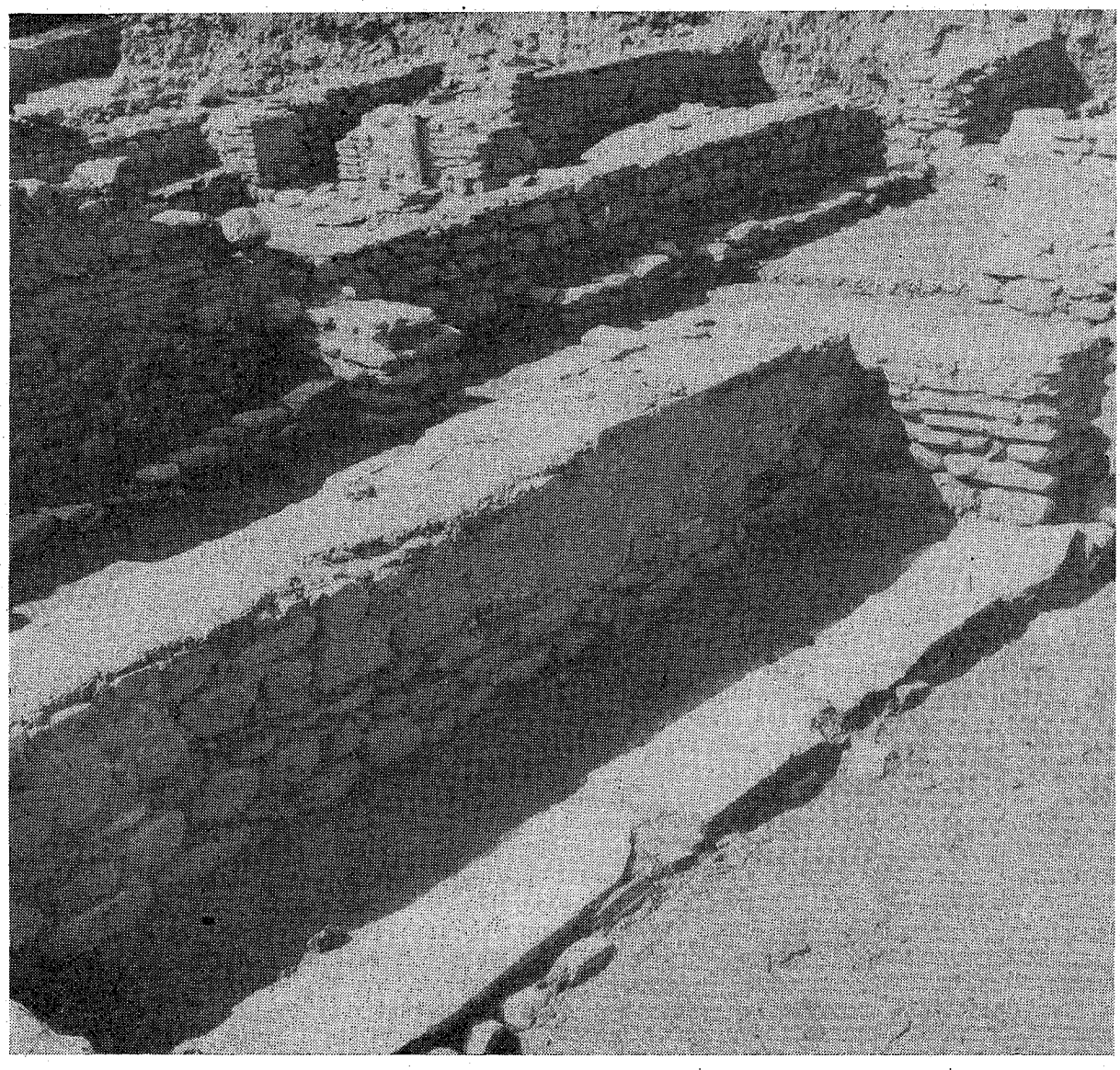

4

телност е сградата в североизточния ъгъл на форума. Размерите, планировката, отоплителната инсталация и полихромните подови мозайки дават основание на проучвателите да я определят като представителна обществена сграда, свързана с административния и политически живот на града. В близост до нея при т. нар. „Подлез археологически“ на цяла инсула било разположено друго богато жилище. Около вътрешния перистилен двор с каменен плочник седем от помещенията се открояват с пъстротата на мозаичните си килими. В съседни инсули на голяма височина са запазени основи и сводови конструкции, носещи многоетажни сгради. Все в близост до форума, на бул. „Л. Димитрова“, е открита раннохристиянска базилика, чиито мозаични подове се отличават с богатството на растително-орнаменталните и фигурални мотиви[42]. Тези открития са илюстрация на политическия, икономическия и културен просперитет на Филипопол през тази епоха. Ако до немного отдавна за него можеше да се съди по единични открития и писмени сведения, то разкопките от последните години дадоха обилни и сигурни доказателства за разцвета на стопанския и културния живот в Тракия. Разкопките в Августа Траяна, Никопилис ад Нестум, Нове, Сердика, Диоклецианопол, Кабиле, Пауталия обогатиха археологическия фонд с многобройни представителни обществени и частни сгради, отличаващи се с богата архитектура и вътрешнопространствена уредба, улици, канализационна и водопроводна мрежа, бани, отоплителни инсталации, мозайки. Въпреки настъпилите сериозни градоустройствени промени, една част от градовете (Нове, Ескус, Никополис ад Иструм, Рациария, Сердика) разширяват първоначалната си площ, други (Августа Траяна, Никополис ад Нестум) я стесняват. Форумът запазва своето значение на административен, религиозен и културен център през късноантичната и ранновизантийската епоха.

През първите векове на нашата ера развитието на градовете в Тракия и Мизия е съпътствувано с изграждането на стройна система от пътища, свързани с цяла мрежа пътни станции. Разкопките в Костинброд[43] (обр. 5), Карасура (при с. Рупките, Старозагорски окръг)[44], Виамата и Субрадице (с. Михалци и с. Христо-Даново, Пловдивски окръг)[45] позволиха да се вникне в плана и характера на тези важни обекти. Става ясно, че пътните станции не са били само място за подслон и отмора, но и средища на оживена стопанска и производствена дейност.

През последните години бяха осъществени многобройни проучвания на късноантични и ранновизантийски крепости, които обогатиха познанията за фортификацията и градоустройствените принципи на прехода между две големи епохи — античност и средновековие. Крепости са разкопани край Мездра, при с. Градница, Габровски окръг, в м. Градище, Габрово, върху селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг, при с. Голямо село, Кюстендилски окръг, м. Яйла край с. Камен бряг, Толбухински окръг, с. Кипилово, Сливенски окръг, с. Батошево, Габровски окръг, при с. Шкорпиловци, Варненски окръг, при с. Малко Чочовен, Сливенски окръг, в прохода „Траянови врата“, над с. Крън, Старозагорски окръг, Монтана и др.[46]

Увеличи се съществено броят на разкритите римски вили в България. Към известните от предишните години се прибавиха вилите от градската територия на Монтана[47], от Търговище[48], с. Макреш, Видински окръг[49], в кв. Бяла вода на Перник[50], край Плевен[51], в м. Рибин дол край с. Долна Кремена, Врачански окръг[52], в Казанлък и край с. Крън, Старозагорски окръг[53], в с. Червена могила, Пернишки окръг[54], до с. Вардим, Великотърновски окръг[55], и др. В своето архитектурнопланово изграждане част от вилите, като тези от Северозападна България, показват близост с вилите от Панония[56], а други — локални особености, продиктувани от тяхното предназначение. Тяхната планова схема включва две основни части: жилищна и стопанска. Съобразно икономическите възможности на притежателя им жилищната част е снабдена с отоплителна инсталация, подови настилки с многоцветни мозайки, двор с мраморна колонада и портици, мраморни облицовки, цветни мазилки и др.

Значителен напредък отбелязва изследването на раннохристиянската култова архитектура. Разкопките в Кабиле[57], Никополис ад Нестум[58], Девня, околностите на гр. Стамболийски, Филипопол, крепостта при с. Малък Чочовен, Сливенски окръг, с. Крамолин, Габровски окръг, Рациария и др. откриха останки от неизвестни досега базилики. Освен проучените четири базилики в Нове започна разкриването на една епископска базилика, разположена на западната страна на форума. Тя е снабдена с баптистерий и амвон. По своите размери и вътрешноархитектурно

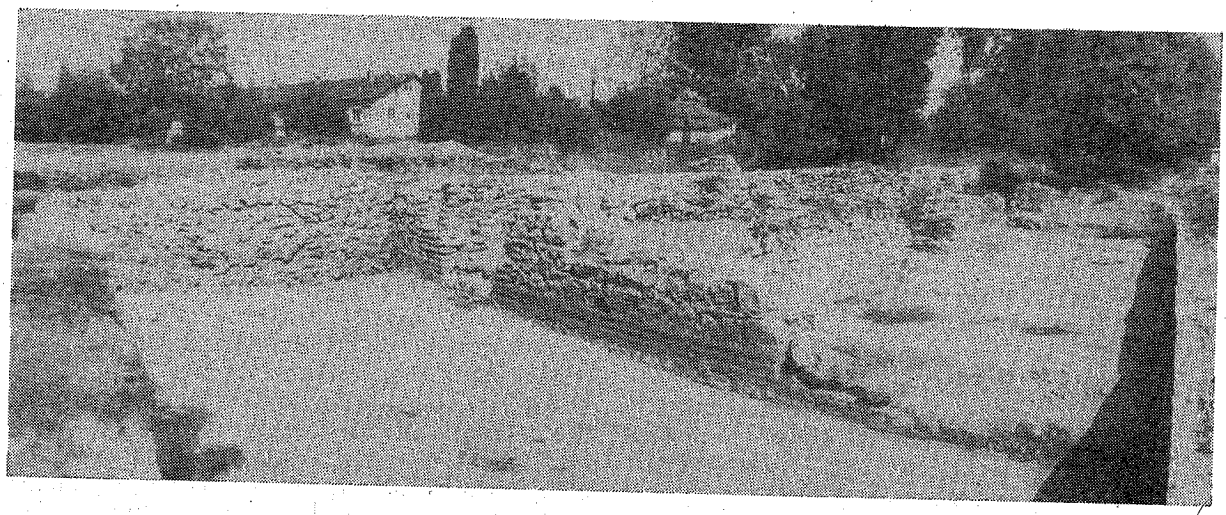

5

● *Обр. 5. Представителна сграда с подови мозайки от късната античност при Костинброд. Разкопки В. Божилова. Fig. 5. Edifice représentatif à mosaïques de plancher de la Basse antiquité près de Kostinbrod. Fouilles V. Božilova*

оформление с мраморна колонада и облицовки тя се очертава като един от най-ярките представители на този вид паметници и е най-голямата, известна засега от България[59]. На 1 км северно от с. Ореше, Благоевградски окръг, започна разкриването на раннохристиянска базилика, чиято апсида е изсечена в скалата. Разрушена през VI в. вероятно от земетресение, тя е запазила на място всички елементи от изграждането на канцела — преградни плочи с релефна украса и колонки с капители, паднали до стилобата[60]. Значително по-скромна в своето архитектурно решене, базиликата при с. Ореше е извънредно интересна с каменната си пластика като проява на местното каменоделство.

Археологическите открития през разглеждания период показват високото развитие на занаятчийското производство и неговата роля в икономиката и културата на Тракия и Мизия. На проведения в края на май 1984 г. VIII международен симпозиум на тема „Бронзът в Римската империя и Тракия“ отново беше посочена изключителната роля на Тракия в развитието на металургията и художествената обработка на бронза. Откритията на територията на Августа Траяна, Пауталия, Нове, Сердика предоставиха неоспорими доказателства за дейността на местните ателиета и особеностите на художествения стил в римска Тракия в областта на бронзовата пластика[61].

Разкопките на големите керамични центрове в Бутово, Павликени, Хотница и Бяла Черква, Великотърновски окръг се явяват преломен момент в изследването на местното керамично производство. Те дадоха на науката не отделни находки, а цели производствени комплекси. Тяхното разкриване и проучване беше дело на ентусиазирания наш керамолог Б. Султов[62]. Откриването на тези археологически находища е явление, надхвърлящо значението им на локални паметници. Може да се каже, че за керамичното производство те представляват за Европейския Югоизток това, което е Арецо за Италия, Ла Грофезанк и Лезу за Галия, Райнцаберн и Вестерндорф за Германия, Чандарли за Мала Азия. Резултатите от тези проучвания тепърва ще бъдат преосмисляни и обнародвани. Това голямо и отговорно научно дело трябва да бъде поверено на добри специалисти в тази област, които с любов и научна добросъвестност да продължат дейността на техния откривател.

Разкопките в Пауталия и намерената там керамика очертават нейната територия като място на друг голям керамичен център със значителен ареал на разпространение на произведената продукция по долината на Струма[63]. Формите и украсата на съдовете от щемпелувани растителни и геометрични мотиви определят спецификата и художествения стил на местното грънчарско производство. Обработката и обнародването на тази керамика ще внесе съществени корекции относно центровете за производство и разпространение на т. нар. македонски тип керамика[64].

Топографията на керамичните находки позволява да се проследи влиянието на източносредиземноморските производителни центрове и на западните сигилатни работилници върху производството в Тракия и Мизия.

Спасителните разкопки в махала Арбанас до Радомир през 1983 г. станаха повод за откриването на голям център за производство на ювелирни изделия и предмети на бита[65]. Изключително богатите находки, съдържащи изделия от кост, бронзови пръстени, гривни, обеци, фибули и др. ще позволят да се видят трудно уловимите при други обстоятелства особености на местното ювелирство. Откритието поставя и редица проблеми от икономически, културен и религиозен аспект. Интересът към ювелирното изкуство и миниатюрната резба върху камък намери отражение в едно обобщаващо изследване, посветено на античните геми и камеи от Националния археологически музей в София[66]. Не по-малък интерес предизвиква каталогът на античните лампи от същия музей[67]. Отдавна е назряла необходимостта от каталожни издания на големи колекции както от Националния археологически музей, София, така и от останалите музеи в страната. Тяхното реализиране е от изключително значение за изследването на материалната култура и изкуство на българските земи през древността.

Паралелно с изследването на градовете и интензивността на живот в тях се проучват и техните некрополи. Получени са нови данни за архитектурата на гробните съоръжения и за погребалните обичаи. Със своето архитектурно решение късноантичната гробница край с. Бабово, Русенски окръг, представя своеобразно възраждане на традиции от елинистическата епоха, преосмислени от изискванията на времето, в което е изградена. Гробницата се състои от входно преддверие, коридор, второ обширно преддверие и гробна камера с обща дължина 22,5 м. Градена е в типичната за епохата смесена зидария и се датира в началото на IV в.[68] Забележителен паметник на гробничната архитектура е и откритият мавзолей с крипта в м. Росненица при с. Урвене, Врачански окръг[69]. Отвън сградата има осмоъгълен план. Отвътре централното помещение има квадратен план и полусферичен купол от тухли и три апсиди, с три ниши под тях с полуцилиндрични сводове. Входът към крипта е от север. Няма сигурни данни за датирането на съоръжението, но некрополът, към който се отнася, е от II—III в. Интересни и разнообразни са погребалните дарове, намерени в некрополите на територията на Ловешки окръг[70], Кабиле[71], с. Борисово, Ямболски окръг[72], Августа Траяна[73], с. Драшан, Врачански окръг[74], Пауталия[75], край Бургас[76], около базиликата „Св. София“ в София[77] и др.

Сведенията за религиозния живот и религиозните култове на разглежданата епоха се обогатиха с откритията на нови, неизвестни светилища[78]. От голямо значение е и обстоятелството, че през този период се появиха обобщаващи изследвания на религиозните култове в Тракия и Мизия — корпуси, посветени на отделни божества, бяха обнародвани цялостно разкопани светилища[79]

Откритията в областта на римската култура са докладвани на международни конгреси по изследване на римския лимес в Ксантен—Нимвеген (ФРГ и Холандия, 1973), Сехешфехервар (Унгария, 1976), Стърлинг (Шотландия, 1979), Аален (ФРГ, 1983), по римска керамика в Мец (1978) и Миьо (1980 във Франция), Мюнхен (ФРГ, 1982), Оксфорд (Англия, 1984), по раннохристиянска археология в Солун (Гърция, 1981) по античен бронз в Сехешфехервар (1982), по римски портрет в Берлин (1981) и Рим (1984), по римски мозайки в Трир (ФРГ, 1984). България е била домакин на два международни симпозиума по изследване на римската керамика „Тера антиква балканика“, проведени през 1975 и 1978 г. във Велико Търново. Големите открития в областта на керамичното производство определиха България като домакин на XVI международен конгрес по римска керамика през 1988 г. XV международна конференция по класически студии беше проведена в Несебър през 1978 г. Нашата страна участвува с големи представителни групи на XIV и XVI конференция в Ереван и Прага. Редовно е участието на българските археолози в Международния симпозиум „Балканите и Полша“, проведен в Познан през 1982 и 1983 г.

И през изтеклото десетилетие в широки мащаби бяха продължени изследванията на градоустройството и архитектурата на римските градове в България, на религията, на занаятите и изкуствата, процъфтявали в тях. Разшири се обемът на публикационната и научно-пропагандната дейност. Новата археологическа информация, прибавена към известните от преди това данни, е източник за решаване на такива проблеми като поли-

тическата структура на обществото, ведущите форми на икономиката, характерът и организацията на градовете, материалната и духовната култура и др. На настоящия етап първостепенна задача е обработката и обнародването на придобитите от разкопките материали, без което не би било възможно решаването на споменатите по-горе проблеми. Плахо прокарваната тенденция за стесняване на обсега на теренната дейност ще трябва да продължи в по-широки мащаби и през следващите години. По този начин ще се избегне дребнотемието, разпиляването на специалистите на много обекти и натрупването на огромен несистематизиран и необнародван археологически материал.

[1] Т. Иванов. Градоустройството на градовете в Долна Мизия и Тракия според археологическите проучвания през 1971—1975 г. — В: България в света от древността до наши дни. I. С., 1979, с. 150—160 и цит. лит.; Т. Иванов и М. Станчева. Култура и културни институции в Тракия (I—IV в.). — В: България 1300. Институции и държавна традиция. I. С., 1981, с. 91—106; Т. Иванов. Укрепителната система в Тракия през римската епоха (I—III в.). — Във: Военноисторически сборник, 3, 1982, с. 114—126; T. Ivanov. Die römischen Städte in Ober- und Untermösien. — In: L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica noll'antichita. Taranto, 1983, p. 257—273; The Roman Cities of Maesia and Thrace (Modern Bulgaria).— In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. II. Nottingham, 1983, p. 129—154; В. Велков. Археологическите постижения в България (1975—1981). — Сп БАН, 1982, 6, p. 24—32.

[2] Т. Иванов. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964). — Археология, 1964, 3, с. 35—45; Постижения на римската археология в България. — Археология, 1974, 4, с. 38—50.

[3] Я. Младенова, Й. Атанасова, Г. Александров, Г. Кабакчиева, Л. Пашански. Разкопки в Рациария. — В: Археологически открития и разкопки (по-нататък съкратено АОР) през 1976 г. Смолян, 1977, с. 64—65.

[4] Я. Младенова, Й. Атанасова, Б. Божкова, С. Димитрова, А. Николаева и Л. Пашански. Разкопки в Рациария. — В: АОР през 1979 г., С., 1980, с. 86—88.

[5] В. Велков, В. Найденова, А. Николаева (България), М. Болини, А. Гирети (Италия). Разкопки в римския и ранновизантийския град Рациария. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 75.

[6] М. Чичикова, Б. Султов, В. Найденова, А. Димитрова-Милчева. Разкопки в Нове (български сектор). — В: АОР през 1979 г. С., 1980, с. 82; T. Sarnowski. Les premiers remparts de Novae et les guerres Daces de Domitien et de Trajan. — In: Balcanica Posnaniensia. I. Poznan, 1984, p. 143—169.

[7] Ibidem, p. 82.

[8] Т. Иванов и М. Станчева. Цит. съч., с. 92.

[9] A. Dimitrova. Importierte Terra Sigillata aus Novae. — ИАИ XXXVII, 1986 (под печат).

[10] J. Hayes. Roman Pottery from the Southe Stoa at Corinth. — Hesperia, 42, 1973, p. 416—470.

[11] A. Oxé. II Bericht ûber Vorarbeiten zum Katalog der italischen Terra Sigillata. — BRGK, VII, 1912 (1913), p. 13—14.

[12] M. Chichikova. Fouilles du camp romain et de la ville paléobyzantine de Novae (Mésie Inférieure). — In: Ancient Bulgaria, p. 11—18.

[13] С. Машов. Августа. Враца, 1980, с. 14—28.

[14] С. Машов. Спасителни разкопки на античната крепост Августа при с. Хърлец, Врачански окръг. — В: АОР през 1979 г. С., 1980, с. 111—112.

[15] Т. Иванов. Проучвания върху топографията и градоустройството на Ескус. — Археология, 1975, 1, с. 4 и сл.

[16] М. Чичикова. Укрепителната система и градоустройството на Нове според последните археологически проучвания. — Векове, 1975, 2, с. 36 и сл., S. Parnicki-Pudełko. Befestigunsanlagen von Novae. — Ars Historica. Posnan, 1976, p. 179—192; T. Sarnowski. Fortress of the Legio I Italica at Novae. — In: Acten des XI internationalen Limes-Kongresses. Budapest, 1978, p. 409—426; S. Parnicki-Pudełko u inn. Novae —Sektor Zachodni, 1978. — Archeologia, XXXI, 1980 (1982), p. 146—150; С. Парницки-Пуделко. Крепостните порти на Нове. — Археология, 1981, 4, с. 9—21.

[17] Сведенията дължим на П. Доневски, ръководител на разкопките, комуто изказваме благодарност.

[18] Срв. бел. 14; Сп. Машов. Разкопки на античната крепост Августа при с. Хърлец, Врачански окръг. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 73—74.

[19] Т. Иванов. Постижения на римската археология в България през 1964—1974 г. — Археология, 1974, 4, с. 41; Т. Иванов и М. Станчева. Цит. съч., с. 93, където датировката се коригира преди средата на II в.

[20] Проучвания на П. Доневски, необнародвани.

[21] Т. Сарновски. Мраморна глава на Каракала от Нове. — Археология, 1980, 3, с. 35—42; Комендантството на Първи италийски легион в Нове. — Векове, 1981, 5, с. 34—42; T. Sarnowski. La destruction des principia à Novae vers 316/317 de notre ère. Révolte militaire ou invasion gothe? — Archeologia, 30, 1979, p. 119—128.

[22] Л. Прес, Т. Сарновски, В. Шуберт (Варшава). Римският и ранновизантийски Нове — полски сектор. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 72—73.

[23] В. Велков. Военният лагер Кабиле (по епиграфски данни). — В: Поселищен живот в Тракия. Симпозиум 14—17 септември 1982. Ямбол, 1982, с. 116—122; V. Velkov. Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien. — Chiron, 1978, 8, p. 433—439.

[24] A. Dimitrova. Beitrag zur Geschichte Kabyles und Thrakiens in der Römerzet. — In: Thracia, II, 1974, p. 135—146.

[25] Т. Иванов и М. Станчева. Цит. съч., с. 101.

[26] Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, 1977, 2, с. 16—29; Т. Иванов и М. Станчева. Цит. съч., с. 101—102; Т. Иванов, Р. Иванов, А. Каменов, Н. Недялков, Б. Султов, И. Църов. Разкопки в Никополис ад Иструм. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 51—52; АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 71—72.

[27] A. G. Poulter. Town and Country in Moesia Inferior. — In: Ancient Bulgaria. II. Nottingham, 1983, p. 90—101, Р. Иванов. Проучвания върху римския и ранновизантийски град Никополис ад Иструм въз основа на въздушни снимки. — Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, с. 99—98.

[28] Вж. Археологически открития и разкопки. . . за периода 1974—1983 г.

[29] Е. Кесякова. За градоустройството на Филипопол през римската епоха. — Археология, 1977, 2, с. 51—59.

[30] Х. Джамбов, М. Матеев. Форумният комплекс на Филипопол. — Археология, 1979, 3, с. 47—55; H. Djambov, M. Mateev. Eléments de la décoration architecturale de l'agora et du forum de Philippopolis. — In: Pulpudeva, 4, 1983, p. 284—289.

[31] Л. Ботушарова. Археологически разкопки в Пловдив при югоизточното подножие на Трихълмието през 1976 година. — ИМЮБ, III, 1977, с. 87—101; L. Botoucharova, E. Kesjakova. Sur la topographie de la ville de Philippopolis dans la provincia Thracia. — In: Pulpudeva, 3, 1980, p. 122—148.

[32] Ibidem, p. 140—141.

[33] М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостната стена на Сердика. — Векове, 1972, 1, с. 51—54; Втори надпис за крепостната стена на Сердика. — Археология, 1975, 3, с. 30—35.

[34] М. Станчева. Разкопки на пл. Ленин в София. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 55; К. Григорова. Проучвания на западното разширение на крепостта на Сердика. — В: АОР през 1982, с. 57. Разкопките на Централната метростанция се ръководят от ст. н. с. М. Станчева с колектив. Резултатите не са обнародвани.

[35] Л. Слокоска. Пауталия. I. С., 1985 (под печат). За спасителните разкопки през последните няколко години вж.: АОР през 1980—1983 г.; Л. Слокоска. Пауталия. Топография, градоустройство и укрепителна система. Автореферат на канд. дис. С., 1980.

[36] Спасителни разкопки са проведени на обект „Форум на Августа Траяна", на крепостната стена на античния град, на обект „Партиен дом" и др.

[37] Разкопки на н. с. Хр. Буюклиев и К. Калчев, необнародвани.

[38] В. Попова. Спасителни разкопки на базилики 1 и 2 в с. Гърмен. Благоевградски окръг. — В: АОР през 1978 г. С., 1979, с. 96—97.

[39] А. Димитрова-Милчева, М. Вакланова, Г. Кузманов, К. Вачева. Археологически разкопки в Никополис ад Нестум. — В: АОР през 1980 г. С., 1981, с. 63—64.

[40] К. Маджаров. Северната порта на Хисарската крепост. — Археология, 1974, 1, с. 57—66; Казармените постройки на Диоклецианополис. — ИМЮБ, VIII, 1982, с. 75—95; Разкопки в Диоклецианопол. — В: АОР 1982, с. 51; АОР, 1983, с. 79—81.

[41] И. Щерева, К. Вачева, П. Вълев, П. Бънов, М. Радева. Разкопки в м. „Хисарлъка" в Сливен. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 79—81, В. Велков. Ἐμπόριον Θουιδας — новооткрито селище в провинция Тракия. — Археология, 1982, 3—4, с. 40—42.

[42] Е. Кесякова. Разкопки на бул. „Л. Димитрова" в Пловдив през 1982 г. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 65—66; Е. Кесякова, З. Каров, В. Мирчев. Спасителни разкопки при реконструкцията на бул. „Г. Димитров" в Пловдив. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 76—78.

[43] В. Божилова. Разкопки на голям архитектурен комплекс при Костинброд. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 92.

[44] I. Hermann-D. Nikolov. Beginn und erste Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen in der antiken Strassenstatio Karasura bei Stara Sagora, VR Bulgarian. — Klio, 65, 1983, 1, p. 5—23; Д. Николов, Д. Янков, М. Вендел, Б. Бьотгер. Разкопки на антична пътна станция Карасура—с. Рупките, Старозагорски окръг.—В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 84.

[45] К. Маджаров, М. Маджаров. Археологически разкопки на римската пътна станция Виамата при с. Михилци, Пловдивски окръг. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 86; Проучвания на римската пътна станция Субрадице при с. Христо Даново, Пловдивски окръг. — В: АОР, 1983, с. 85—86; 1984, с. 86.

[46] Срв. АОР за 1974—1983 г.; Г. Александров. Резултати от разкопките на „Калето" в Михайловград. — ИМСЗБ, I, 1977, с. 267—290; А. Милчев. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха. — ГСУ ИФ, LXVIII, 1974, 1979, с. 439—457.

[47] Г. Александров. Антична вила № 2 край Монтана. — ИМСЗБ, IV, 1980, с. 9—62; Антична вила № 1 край Михайловград. — ИМСЗБ, VIII, 1983, с. 65—81.

[48] Г. Гинев. Разкопки на антична вила в Търговище. — В: АОР през 1977 г. С., 1978, с. 89.

[49] Й. Атанасова. Вила рустика до с. Макреш, Видинско. — ИМСЗБ, IV, 1980, с. 65—81.

[50] В. Любенова. Разкопки в квартал „Бяла вода", Перник. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 87—88.

[51] Т. Ковачева. Разкопки на антична вила край гр. Плевен. — В: АОР през 1976 г. Русе, 1977, с. 80.

[52] С. Машов. Разкопки на римска вила при с. Долна Кремена, Врачански окръг. — В: АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 46.

[53] Г. Табакова, Т. Овчаров. Villa rustica край Казанлък. — ИМЮИБ, I, 1976, с. 25—49; Т. Овчаров. Вила рустика край с. Крън, Старозагорски окръг.—Археология, 1977, 1, с. 47—52.

[54] В. Любенова. Разкопки на римска вила в с. Червена могила, Пернишки окръг. — В: АОР през 1976 г. Русе, 1977, с. 64.

[55] П. Доневски. Спасителни разкопки на римска вила рустика край с. Вардим, Великотърновски окръг. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 85.

[56] Вж. бел. 47.

[57] А. Димитрова. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. — В: Кабиле. I. С., 1982, с. 131—150.

[58] В. Попова. Цит. съч., с. 96—97.

[59] S. Parnicki-Pudełko. Wczesnochrześcijńka bazjlika episkopalna w Novae. — Balcanica Posnaniensia, I, 1984, p. 270—309.

[60] А. Милчева. Спасителни разкопки на раннохристиянската базилика в с. Ореше, Благоевградски окръг. — В: АОР през 1979 г. С., 1980, с. 122.

[61] Вж. материалите: Р. Катинчаров, Л. Огненова - Маринова, Хр. Буюклиев, Ал. Димитрова, В. Василев, П. Георгиев, Л. Слокоска и Л. Стайкова, Г. Кузманов, В. Найденова. — МПК, 1984; 1; Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. Каталог, С., 1984; Античен бронз. Каталог на изложба от колекциите на ОИМ Стара Загора. С., 1984.

[62] Б. Султов. Керамично производство на територията на Никополис ад Иструм (II—IV в.). Автореферат на канд. дис. С., 1980 и цит. статии; Г. Кузманов. За производството на глинени лампи в Долна Мизия и Тракия (I—IV в.) (по данни от Националния археологически музей, София). — Археология, 1981, 1—2, с. 10—20.

[63] Керамиката от разкопките не е обнародвана. Възможността да се запознаем с нея дължим на колегите от Окръжния исторически музей, Кюстендил.

[64] J. Hayes. Late Roman pottery. A catalogue of Roman fine Wares. Roma, 1972.

[65] В. Любенова. Античен производствен център край махала Арбанас до Радомир. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 88.

[66] А. Димитрова-Милчева. Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. С., 1980; Развитие и стилови особености на ювелирното изкуство в Тракия и Мизия през I—III в.—Проблеми на изкуството, 1982, 3, с.33—39.

[67] К. Кузманов. Каталог на античните лампи от Националния археологически музей в София. С., 1985 (под печат).

[68] Д. Иванов. Разкопки на късноантична гробница край с. Бабово, Русенски окръг. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 95.

[69] С. Машов. Разкопки на надгробна могила от II—III в. в м. „Росненица“ при с. Урвене, Врачански окръг. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 92.

[70] Разкопки на н. с. Г. Китов и П. Теодосиев, необнародвани.

[71] Л. Гетов. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. — В: Кабиле. I. С., 1982, с. 40—77.

[72] Н. Танчева - Василева. Засводена гробница от II—III в. при с. Борисово, Ямболски окръг. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 89.

[73] Д. Николов. Разкопки в некропола на Августа Траяна. — В: АОР през 1976. Русе, 1977, с. 54—56.

[74] С. Машов. Тракийски некропол от римската епоха при с. Драшан, Врачански окръг. — Археология, 1975, 1, с. 41—49.

[75] Л. Русева-Слокоска, Л. Стайкова. Разкопки на надгробна могила в м. „Могилата“ — Кюстендил. — В: АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 49; Л. Стайкова. Разкопки на некропол от римската епоха в м. „Бански лозя“ до гр. Кюстендил. — В: АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 49.

[76] И. Карайотов. Могилни погребения в района на Нефтохимическия комбинат край Бургас. — ИМЮИБ, I, 1976, с. 51.

[77] К. Шалганов. Разкопки на източния главен некропол на Сердика—Средец. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 53.

[78] Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. Разкопки на светилището на Диана и Аполон в Монтана. — В: АОР през 1978 г. С., 1979, с. 84; Л. Огненова-Маринова. Античната скулптура в Монтана. — В: България 1300. II. С., 1982, с. 143—149; Т. Иванов, Г. Узунов. Разкопки на светилище на тракийския конник—Саленския бог при Сандански. — В: АОР през 1982 г. Плевен, 1983, с. 63; З. Гочева. Разкопки на тракийското светилище при с. Рояк, Варненски окръг. — В: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 87.

[79] З. Гочева. Култът на Аполон в Тракия. Автореферат на канд. дис. С., 1976; Z. Gočeva und M. Oppermann. CCET I. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden, 1979; CCET. II, I. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. Leiden, 1978; В. Любенова. Светилището при Перник. — В: Тракийски паметници. II. Тракийски светилища. С., 1980, с. 15—48; В. Герасимова-Томова. Надписи от светилището на Аполон Кейлайден. — В: Тракийски паметници. II. С., 1980, с. 48—94; К. Константинов. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговищко. — В: Тракийски паметници. II. С., 1980, с. 142—158; Г. Табакова-Цанова. Светилището на Аполон Терадеенос при с. Крън, Старозагорско. — В: Тракийски паметници. II. С., 1980, с. 173—194; И. Илиев. Светилище на Хероса край с. Дряново, Ямболско. — ИМЮИБ, III, 1980, с. 35—42; В. Найденова. Култовете в Нове (Долна Мизия) I—III век. — В: България 1300. II. С., 1982, с. 109—114; Култове и божества в Кабиле. — В: Псселищен живот в Тракия. Ямбол, 1983, с. 126—140; М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е — IV в. от н. е.). С., 1982, с. 520.

Etudes de la culture romaine en Bulgarie au cours de 1974—1984. Résultats et problèmes

A. DIMITROVA-MILČEVA

(Résumé)

La période 1974—1984 se caractérise par des études d'une grande envergure de la culture matérielle et spirituelle dans les terres bulgares pendant l'époque romaine. La tendance qui est à la base des documents de programme des décennies antérieures de la Bulgarie après le 9. IX. 1944, continue vers l'étude systématique des problèmes les plus importants du développement historique de l'époque, vers l'élévation ultérieure du niveau de la recherche scientifique et l'approfondissement de l'analyse des différents processus et phénomènes, vers l'élargissement du domaine des problèmes étudiés.

A la suite des fouilles archéologiques un matériel important a été accumulé qui permet de poser et d'étudier sous une nouvelle lumière des problèmes importants des terres bulgares pendant l'époque romaine.

Une des tâches fondamentales pendant la période passée était l'étude ultérieure du limes du Bas Danube sur la rive bulgare. La tendance essentielle et importante des recherches archéologiques est l'étude des sites de campement et de leur topographie, de la place publique et de l'ensemble d'édifices monumentaux autour d'elle (Ratiaria, Novae, Oescus, Nicopolis ad Istrum, Philippopolis, Cabyle). Des moments nouveaux marquent les fouilles du système défensif des villes en Thrace et en Mésie (Ratiaria, Augusta, Novae, Philippopolis, Hisar, Pautalia, Nicopolis ad Nestum).

Un progrès exceptionnel ont marqué les études de la ville de la Basse antiquité — son système de fortification, son urbanisation, son économie et sa culture. Des fouilles ont été faites de nombreuses forteresses de la Basse antiquité et de la Haute époque byzantine.

Le nombre des villas romaines découvertes en Bulgarie a augmenté considérablement. Par leur édification architecturale planifiée, une partie des villas, comme celles de la Bulgarie du Nord-Est dénotent une certaine ressemblance avec les villas de Pannonie, tandis que d'autres — des particularités locales.

D'une grande importance pour l'étude de l'architecture cultuelle paléochrétienne sont les fouilles à Novae, Cabyle, Nicopolis ad Nestum, au village Oreše, département de Blagoevgrad, Philippopolis et autres.

Les trouvailles archéologiques témoignent également d'un grand développement des arts communs et précieux — joaillerie, fonderie de bronze, poterie.

Parallèlement à l'étude des villes et de l'intensité de la vie dans ces dernières, on étudie également leurs nécropoles — équipements funéraires et offrandes.

A la fin, l'auteur relève que l'information archéologique nouvelle, ajoutée aux données déjà connues, constitue une source pour la solution des problèmes, liés à la structure politique de la société, aux formes fondamentales de l'économie, au caractère et à l'organisation des villes, à leur culture matérielle et spirituelle, etc.

Античната епиграфика в България (1974-1984)

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

През изтеклото десетилетие античната епиграфика в България продължи своето благоприятно развитие[1]. Нови открития тласнаха напред нашите познания върху различни страни от античната история и култура на българските земи. Все повече надписите се използуват като уникален документален материал, особено за някои периоди от историческото развитие на древна Тракия, в редица обобщителни изследвания върху историята на градовете, на икономиката, на военното дело, администрацията, в ономастичните изследвания. Публикувани бяха и обобщения на отделни видове надписи.

През това десетилетие бяха проведени два международни конгреса по гръцка и римска епиграфика: VII конгрес в Констанца, Румъния през 1977 г., в който взеха участие с доклади 12 български учени[2], и

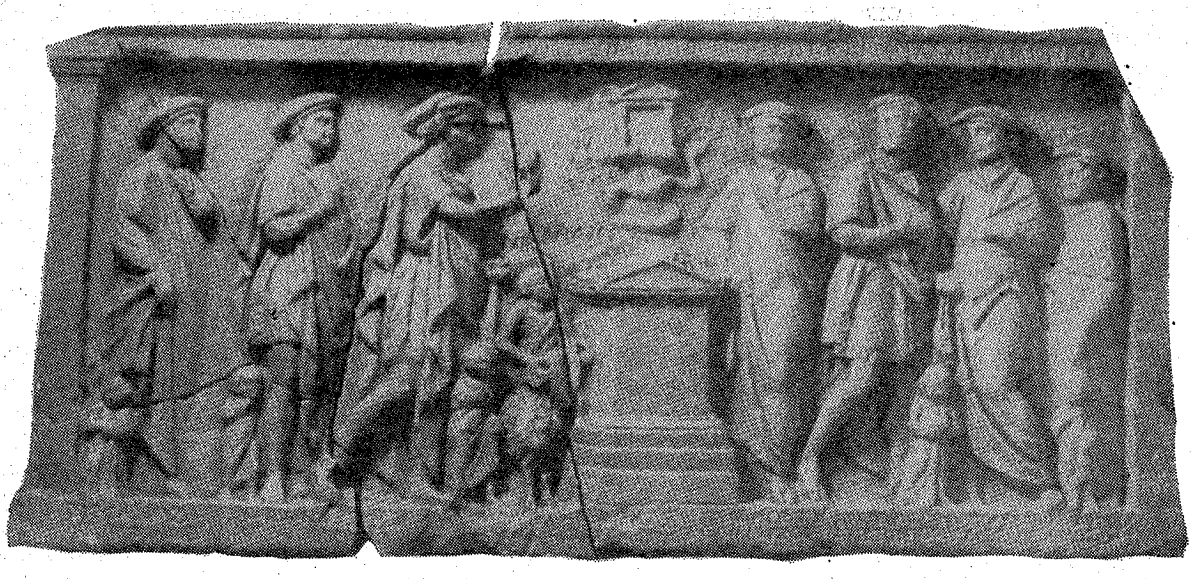

1

●*Обр. 1. Мраморен релеф от Месамбрия, представящ шестте стратези на града по време на религиозна церемония и съдържащ имената им, II в. пр. н. е. Fig. 1. Relief en marbre de Messambria, représentant les six stratèges de la ville pendant une cérémonie religieuse et contenant leurs noms, IIe s. av. n. ère*

VIII конгрес в Атина през 1982 г., в който взеха участие 7 български учени[3]. Предвид порасналия международен авторитет и престиж на българската епиграфика конгресът в Атина прие предложението на българската делегация следващият IX конгрес по антична епиграфика да се проведе в София през 1987 г.

История на Тракия (VI—V в. пр. н. е.). Тракийска ономастика. Тракийски надписи

Надписите, отнасящи се до различни проблеми от историята на тракийската държава (V—I в. пр. н. е.), са изцяло издирени и систематизирани от Г. Михаилов. Те произхождат както от вътрешността на Тракия, така и от елински колонии по тракийското крайбрежие. Броят им не е голям, но съдържанието им предлага интересни данни за живота и дейността на някои тракийски владетели[4]. Л. Огненова изказа предположение за значението на „Епимен" от надписа от Севтополис (края на IV — началото на III в. пр. н. е.), като счита, че се касае не за лично име, а за магистрат, изпълняващ задълженията на „епимения" (настойничество)[5]. Публикуван бе свод на всички известни досега тракийски надписи с бележки за съвременното състояние по тяхното дешифриране от Ж. Велкова[6]. Ж. Велкова подготви и допълнение към „Тракийските езикови остатъци" на Д. Дечев въз основа на нови данни за тракийските имена, които поднасят надписите, открити в периода след 1957 г.[7] Публикувани бяха и много нови тракийски лични имена и епитети на божества от някои светилища, между които особено място заемат надписите от светилището край Перник[8], надписи от Югозападна България, Рациария, Кърджали, Козлодуй, от района на Ямбол, Хасково и другаде[9]. Г. Михаилов откри в един надпис от Пауталия, датиран през II в. на н. е., тракийската дума γέντον (месо), известна досега само като тракийска глоса от схолиите към Омир[10]. Публикувани са и много тракийски имена според надписи от западнотракийските земи[11].

Елински колонии

Едно обобщение на Г. Михаилов представи най-интересните по своето съдържание надписи от черноморските елински колонии по българското крайбрежие с бележки за тяхната стойност като исторически извори[12]. Публикувани са нови надписи от Месамбрия (обр. 1), територията на Аполония Понтика (Созопол) и на Анхиало (Поморие), между които внимание заслужава надгробен надпис на преселник, вероятно търговец, от Перинт (Ерегли) на Мраморно море, открит край античната Урдовиза (с. Китен, Бургаски

окръг)[13]. За религиозната история значение имат някои надписи за проникването на египетските култове в Месамбрия Понтика (Несебър) и проучването върху жреците-епоними в градовете Одесос (Варна) и Дионисопол (Балчик)[14]. Открит е в Дионисопол дълъг надпис с много неизвестни досега данни за историческата география на тази част на Добруджа от късноелинистическата епоха[15]. Публикувано бе изчерпателно изследване със систематизация на целия известен досега епиграфски материал от Г. Михаилов върху западнопонтийския койнон. Авторът установява, че той е създаден при император Траян като хексаполис и след преминаването на Месамбрия от провинция Долна Мизия в провинция Тракия става пентаполис, т. е. съюз на пет града. Проучена е подробно и неговата вътрешна организация[16].

Публикувани бяха и редица проучвания от М. Лазаров върху амфорните печати, открити в черноморските колонии Одесос, Аполония, Месамбрия, които разкриват търговски връзки на тези градове с Хераклея Понтийска, Синопе, Родос, Хиос и др.[17]

Градове в провинции Горна Мизия, Долна Мизия и Тракия

При разкопки или случайно при строителство в античните градове на територията на България бяха открити много надписи. Преобладаващата част от тези находки е публикувана, но все още из музеите в страната има и немалко необнародвани, тъй като поради липсата на подготвени епиграфи в тези музеи към тях не се проявява необходимият интерес.

Със значение общо за икономиката на споменатите провинции е второто издание на проучването върху земевладението и поземлените отношения в тези области на Б. Геров, изградено главно върху анализа на епиграфски паметници и на данните, които могат да се извлекат от тухлените печати[18]. Публикуван бе първият епиграфски препис в град от Балканския полуостров от известния едикт за цените на император Диоклетиан (301 г.). Запазеният фрагмент от надписа възпроизвежда част от декрета и тарифа за някои цени и е намерен в Одесос[19]. Обърнато бе внимание върху значението на оловените тежести, откривани в Тракия. В. Герасимова проучи 14 такива пломби и показа търговските връзки на Кабиле (с. Кабиле, Ямболски окръг) с други градове в Тракия, с Египет и елински полиси в Мала Азия и в Елада още от IV в. пр. н. е. до римско време[20]. Открита бе в района на Кърджали и публикувана тежест — една либра, отлята в монетарницата на Лаодикея в Сирия през периода 211—222 г. Тя представя интересен документ за икономически връзки на този район от Тракия със Сирия[21].

Сериозен напредък има в проучването на пътната система в провинциите Долна Мизия и Тракия и връзките между отделните градове чрез систематизирането в обобщителни публикации на милиарните колони — епиграфски паметници, на които не винаги се отдава нужното внимание. Корпус на тези паметници се подготвя от Л. Холенщайн и В. Герасимова-Томова. Над 100 милиарни колони от тези провинции са издирени и след коригиране на текстовете, често лошо издавани поради неразбиране, са могли да очертаят пътната система и периодите на нейното поддържане през II—IV в.[22]

За проучването на администрацията определено значение има второто допълнено с нови надписи издание на студията на Б. Геров върху границите на провинция Тракия през II—III в.[23] По проблема за границата между Долна Мизия и Тракия бяха публикувани и някои други надписи[24]. Проучвани са и въпросите за преминаването на племенните територии към градски територии[25]. Установени са нови митнически станции по Дунавския лимес и е обогатена документацията за някои известни вече като Нове (Свищов) и Дуросторум (Силистра)[26]. Проучвани са и проблемите относно провеждането на цензуса в Тракия и за магистратите, които го осъществяват[27]. Открити са надписи в Дуросторум с имената на неизвестни управители от периода 270—300 г.[28] Установени са по нови находки граници на едно тракийско село в района на Филипопол (Пловдив) — Бендипара[29]. С оглед проучването на социалните отношения е изследван и въпросът за сенаторите по произход от Тракия (само от Перинт и Византион) и изобщо за ролята на сенаторите в администрацията на провинцията в нейното икономическо и културно развитие като провинциални управители[30].

Открити бяха много епиграфски паметници в самите градове и особено из тяхната територия. На първо място по количество са надгробните надписи, които предлагат разнообразни данни за етнически и социален

2

● *Обр. 2. Посветителен надпис на божеството Поробонус от Рациария, II в. на н. е. Fig. 2. Inscription dédicatoire à la divinité Porobonus de Ratiaria, IIe s. de n. ère*

състав на населението, по-нататък строителни, разкриващи строителството на крепостни стени, на обществени и културни сгради. От градовете по лимеса произхождат и тухли с печати на легиони или на помощни части. Такива надписи са открити в Рациария, (с. Арчар, Видински окръг) и из нейната територия (обр. 2), в Кастра Мартис (Кула), край с. Чичил, Видински окръг[31]. Особено внимание заслужава уникалният строително-възпоменателен надпис от времето на император Анастасий (491—518), който е бил вграден във фасадата на западната градска порта. В надписа се посочва, че Рациария била преименована на „Анастастиева", очевидно като резултат от строителни мероприятия, проведени в града в началото на VI в.[32] Систематизирани са и са изследвани тухлените печати, открити при разкопки в града[33]. Аналогичен е и характерът на откритите и публикувани надписи от другия голям градски център в Долна Мизия — колонията Ескус и от неговата територия. От тук са публикувани и тухлени печати на I италийски и XI Клавдиев легион. От селището Сторгозия (м. Кайлъка до Плевен), намиращо се на територията на Ескус, са публикувани надгробни, посветителни и официални надписи, които са съществен принос в проучването на историята на това малко известно селище[34]. През последните години в Нове бяха открити немалко надписи, сързани главно с неговото място като лагер на I италийски легион — надгробни надписи на войници и ветерани, посветителни на почитаните от тях божества, официални надписи, издигани от военни и административни ръководители, тухлени печати от I италийски легион. Открита е и силно фрагментирана епиграма на гръцки език. Интерес представя един надпис на ветеран от I италийски легион, който произхожда от сравнително късно време — 222—235 г. и носи рядкото за земите отсам Дунав лично име Флавий Децебал[35]. Преобладаващата част от надписите в Нове не е обнародвана. Подготвя се пълна публикация на тези надписи като част от поредицата „Нове" от Й. Колендо и В. Божилова.

Надгробни надписи и тухлени печати са открити и в Августа (с. Хърлец, Врачански окръг)[36], при Димум (Белене)[37]. Разкопките в Никополис на Дунав разкриха надписи на военни лица. Изглежда, че тук е съществувал през II—III в. значителен римски кастел, който е останал под основите на средновековния град и затова все още не му е отдадено необходимото внимание. В тази светлина по-ясно ще се очертае и значението на известния надпис върху саркофаг на Елия и на нейния съпруг, известен магистрат в провинция Долна Мизия. Надписът напоследък бе обект на сериозно изследване като поетическа творба[38].

В Дуросторум бяха открити интересни надписи, разкриващи ролята на ветераните на XI Клавдиев легион в развитието на поселищния живот на този град[39]. Тези надписи дадоха повод на Б. Геров да изложи някои нови схващания за произхода на муниципиите по лимеса край военните лагери на I италийски легион в Нове и на XI Клавдиев в Дуросторум. Изглежда, че цивилните селища при лагерите на помощните войски по Долен Дунав са се наричали канаби, което е засвидетелствувано и в официални надписи[40]. Б. Геров даде и цялостно обобщение на историята на Марцианопол (Девня), базиращо се преди всичко на епиграфските паметници[41]. Надписи с разнообразно съдържание бяха публикувани от Марцианопол и Одесос (фрагмент) на провинциален управител от средата на II в., надгробни надписи, съдържащи между другото и непознати досега лични имена, надгробна епиграма, посвещения на различни божества, официални посветителни надписи, запазени върху архитрави на обществени сгради от времето на Антонините[42].

От Монтана (Михайловград) при разкопки през последното десетилетие бяха открити много надписи. Те произхождат главно

от известното тук през II—III в. светилище на Диана и Аполон и са предимно посвещения на военни лица, и то от различни военни части. Надписите съдържат много данни за военната и административната организация на града и неговата територия, за военни части, разположени в Долна Мизия, представители от които за кратко време са престоявали в Монтана, за почитаните в светилището божества[43]. Една новооткрита милиарна колона край Разград, съдържаща името на античния град Абрит, потвърди окончателно локализирането му на това място от Т. Иванов[44].

Открит бе и публикуван втори строителен надпис за крепостната стена на Сердика (София) с аналогично съдържание, както първият. Това постави отново проблема за точната дата на изграждането на фортификационната система на града[45].

При разкопките в Перник бяха открити отделни епиграфски паметници от всички периоди на съществуването на поселищен живот на това място през античността: амфорни печати от о-в Тасос от втората половина на IV в. пр. н. е., фрагменти от надгробни надписи от II—III в., надписи върху керамични съдове и др. Името на селището засега не е установено[46].

През 1977 г. бе открит нов блок от фриз-архитрава на съкровищницата на Филипопол, който се свързваше с откритията още през 1942 г. надпис. На базата на тази документация бе изследван цялостно проблемът за сградата и за времето на нейното издигане[47].

Между откритите и публикувани надписи от античните градове в дн. Югозападна България следва да се отбележат находки от Никополис ад Нестум (останки край Гоце Делчев) — една епиграма[48], и от Сандански, чието антично име все още е спорно — надпис, съдържащ данни за културно строителство: местни граждани са издигнали като почетен дар „колоните на стоата в града“[49]. В същия град е открит и надпис, съдържащ данни за някакво религиозно сдружение, а на планината Беласица (вероятно античния Орбел) е открит алтар с посветителен надпис, издигнат от някакъв герузиаст. Очевидно надписът произхожда от античния град край Петрич, чието име също е спорно[50]. При Сандански Т. Иванов разкопа и проучи антично светилище на Тракийския Херос с прозвище „Саленски бог“. В светилището бяха открити много надписи на посветители от античния град. Епитетът на божеството постави проблема за съществуване на местност или селище (античния град под дн. Сандански?) с име Сале (Σαλη)[51].

Военно дело

Публикувани са някои обобщения по проблемите на военното дело и организация на провинция Долна Мизия с пълно и изчерпателно използуване на наличния епиграфски материал: систематизация на разположените в провинцията легиони и помощни военни части през II—III в.[52] също и систематизацията на известните принципали в римските военни части, които са били разположени на територията на дн. Северна България[53]. Публикувано е и обобщение върху структурата на легионите с подробни таблици за числения състав, организацията и служебните задължения на висшите военни чинове[54]. По надгробни надписи, открити на територията на Рациария, бе установен с голяма вероятност неизвестен лагер на нумерус на далматите в околностите на с. Шишенци, Видински окръг[55]. Чрез корекции на текстовете на недобре публикувани латински надписи бе подобрена документацията по отношение на отделни военни чинове от разположените по Долен Дунав легиони — I италийски, XI Клавдиев и V македонски[56]. Открит бе и публикуван надпис за малко известна кохорта — част от гарнизона на Тракия през III в.[57], и надпис на преториянец от с. Джигурово, Благоевградски окръг, разкриващ ранна военна колонизация в този район — през 70-те години на I в. на н. е.[58]

В обобщителната публикация върху военните дипломи, открити и публикувани в периода 1954—1977 г., са дадени и всички дипломи от България[59]. Към тях следва да се добавят една военна диплома от Перник — с данни за тракийски рекрути в Северна Африка през II в. на н. е., военна диплома от Никополис ад Иструм от 162 г.[60], фрагмент от диплома от Дуросторум[61] и военна диплома, открита от Б. Султов, чиято публикация в сп. „Археология“ е предстояща. Последната диплома съдържа името на града Никополис ад Иструм.

Значително постижение бе откриването на военен лагер в Тракия и локализирането му в Кабиле (обр. 3). От този лагер вече произхождат над 30 надписа на латински и старогръцки език. Установено е, че лаге-

3

● *Обр. 3. Подставка за бронзова статуя на император Аврелиан (270—275), издигната от военните части в Кабиле. Fig. 3. Support d'une statue en bronze de l'empereur Aurélien (270—275), érigée par les unités militaires à Cabyle*

рът възниква по времето на император Хадриан (117—138), запазен е надписът на префекта на кохортата, който със спазването на определени религиозни церемонии е построил лагера. През II в. тук е стануваля Втората кохорта на луцензите — cohors II Lucensium, а през III в. — Първата кохорта на атосците — cohors II Athoitorum. През 272 г. лагерът се откроява като един от най-важните военни центрове в Тракия, където е била настанена кохорта, чието име не знаем[62].

Историческа география

Новооткрити надписи през изтеклото десетилетие обогатиха историческата география на тракийските земи с нови имена: установено бе, че античното селище някъде на територията на Сливен през III в. е било емпорион (тържище) Туидас[63], открито бе името на античния град в м. Рукалото край с. Илинденци, Благоевградски окръг — Нейне[64], установена бе неизвестна градска територия в провинция Тракия с център град Бизие (Виза в Турция)[65], локализирано бе античното селище Карабизия на н. Галата до Варна[66], открито бе неизвестно досега тракийско селище Филтепара вероятно в района на Кърджали[67], установено бе, че мястото на дн. Шуменска крепост през II—IV в. е имало селище с име Матиганис — vicus Matiganis[68]. Ще отбележим и спомената вече новооткрита милиарна колона с името Абрит, която потвърди локализацията на античния град.

В открит в Рим надпис се споменава един еквес сингуларис, който бил родом от Улпия Тонзос в Тракия. Надписът постави отново въпроса за неговата локализация, като издателят го търси някъде в областта на Сливен[69].

Религия

Материалите в тази област могат да се характеризират като публикации на отделни надписи с данни за отделни божества или култове, с цялостни публикации на надписи и посвещения от определени светилища, с изследвания върху отделни култове, където надписите се използуват като основна документация. В Нове бе открит надпис-посвещение на Марс и на Гений, закрилник на склада за оръжие. Това военно божество бе непознато досега от надписите за религията на римската войска[70]. Публикувани бяха материали за почитането на източните божества по долината на р. Струма от II—III в.[71], надпис в чест на Артемида от Сердика, поставен от жрицата ѝ Родопи[72], изследвани бяха жреческите длъжности в надписи от Тракия с оглед на установяването на влиянието и значението на местния елемент в религиозните тракийски представи в официалния религиозен живот на провинция Тракия[73], разработена бе проблематиката на митраизма в Долна Мизия и Тракия[74], из-

следван бе култът на Юпитер Долихен в тези провинции[75], обобщени бяха епиграфските и други данни за култовете в отделни градове като Кабиле и Нове[76].

Публикувани бяха изцяло епиграфските находки от разкопани светилища: при с. Драганoвец, Търговищки окръг, на Асклепий Кейлайденски край Перник и на Аполон Терадеенски, при с. Крън, Старозагорски окръг. Този вид публикации се оказаха много важни за проучването на тракийската религия поради възможностите да се направят комплексни публикации и интерпретации на цялостния материал[77]. При разкопки на погребение в надгробна могила Д. Овчаров откри останки от кожен колан — сребърна тока и 9 букви, изработени от сребро, които са били прикрепени към кожата — техника, често използувана в римско време. Текстът, предаден чрез тези букви, е правилно разчетен: Utere fe[l]ix (Използувай колана щастлив!)[78].

Обобщена бе и систематизарана цялостната достъпна и известна на М. Тачева-Хитова епиграфска документация за източните култове в Долна Мизия и Тракия. Тук намериха място и нейните предишни публикации върху Юпитер Долихен, Сабазий, Хипсистос, Аполон, божеските епитети, разпространението на култовете в отделни райони и за отделни периоди[79].

Траки извън Тракия и връзки с други области

През октомври 1976 г. в рамките на Филипополските седмици бе проведен международен симпозиум по проблемите на етническите и ономастични отношения между Балканския полуостров и останалите области на античния свят, и то на основата преди всичко на използуването на текстове в надписи: за следите от траките в езически и старохристиянски надписи в Рим, за траките в Египет и в западните римски провинции, за малоазийските преселници в Тракия, Долна Мизия, Македония през I—IV в. и за такива преселници и през късната античност в диоцеза Тракия, за присъствието на римски граждани в пределите на все още независимата тракийска държава през I в.[80] Публикувано бе отделно изследване върху присъствието на траки, документирано чрез гръцки надписи, открити в Рим[81], открито бе и бе обяснено името на Рациария в надгробен надпис от IV в. на н. е., открит край Милано, Италия[82], изследвани бяха надписи от Егейска Тракия, от Панония и Дакия[83], изследван бе отново интересният надпис на тракиеца Улпий Ептатралис, открит в Панония[84].

От голям интерес за проследяване съдбата на рекрутираните в Тракия за други провинции траки е изследването на М. Шпайдел. Чрез корекция на текста на отдавна известен надпис той установи един момент от дейността на Секст Юлий Юлиан, трибун от нумерус на сирийци и малвензи: той е прехвърлил от Европа в Цезарея в провинция Мавритания Тингитана (дн. Северозападна Африка) 1000 млади беси. Надгробният надпис на Секст Юлиан е открит в тази Цезарея и е датиран в началото на III в. на н. е.[85]

Късна античност

По повод публикация на надгробен надпис на латински език от V—VI в., открит в Разградско, В. Бешевлиев разглежда проблема за разпространението на латинския език в тракийските земи в края на античността. По негово мнение ограниченият им брой (към 70) не може да бъде доказателство, че латинският език е бил говорим у населението по това време[86]. Открит е и е публикуван скален надпис от V—VI в. от манастира или крепостта, предхождаща по време Килифаревския манастир край Велико Търново[87]. Публикуван бе и строителен надпис от Калиакра от първата половина на IV в. В него се споменава Флавий Хермоген, известна фигура в политическия и военен живот на империята от времето на император Констанций II. Към казаното в публикацията ще добавим, че Флавий Хермоген е издигнал надписа в качеството си на управител на провинция Скития, което увеличава броя на известните ни управители на тази провинция през IV в.[88] Подобен надпис бе открит и публикуван от „Калето“ при Берковица. Надписът правилно е отнесен към първата половина на V в. на н. е. В допълнение следва да се отбележи, че се касае за строителен надпис, документиращ строителната дейност вероятно на префекта на претория Херкулий (408—410). Надписът следва да се отнесе към префектурата Илирик, към която по това време е спадала провинцията Крайбрежна Дакия, а не към диоцеза Тракия[89]. Публикуван е и надпис с гръцки букви от

околностите на с. Манастир в Родопите, без да е дешифриран. По наше мнение се касае за късноантичен надпис[90].

Най-многобройни са откриваните старохристиянски надписи от черноморските градове Аполония и нейната територия[91] и Одесос. Надписите от последния град редовно се публикуват от техния най-добър познавач В. Бешевлиев, комуто дължим и редица публикации и обобщения върху този епиграфски материал през последните години[92].

Античната епиграфика се обогати през последното десетилетие с много нови надписи, между които и някои с уникален характер. Те, както и използуването на известен вече материал, са дали възможности и за по-значителни обобщения в областта на историята на градовете, на военното дело, на религията, на пътната система. Налице са и опити за систематизиране на епиграфската документация за отделни градове и светилища.

[1] В. Велков. Античната епиграфика в България (1944—1974). — Археология, XVI, 1974, кн. 4, с. 73—79; V. Velkov. L'epigrafia antica in Bulgaria (1944—1974). — Epigraphica, 37, 1975, 1—2, p. 274—282; Вж. G. C. S(usini). Lapidari bulgari. — Epigraphica, 37, 1975, 1—2, p. 273.

[2] В. Герасимова. VII международен конгрес по латинска и гръцка епиграфика. — Векове, VI, 1977, кн. 5, с. 85—86.

[3] В. Велков. VIII международен конгрес по гръцка и римска епиграфика.—Археология, XXIV, 1982, кн. 3—4, с. 86.

[4] G. Mihailov. Les inscriptions comme source de l'histoire des Etats Thraces. — Pulpudeva. IV. S., 1983, p. 21—26.

[5] L. Ognenova-Marinova. Quis autem erat Epimenes? — Klio, 62, 1980, p. 47—48.

[6] Ж. Велкова. Тракийските надписи.—Тракия, 1976, кн. 3, с. 133—136; Ž. Velkova. Le iscrizioni trace (Lo stato odierno delle indagini). — Actes du IIe Congrès international de Thracologie. III. Bucureşti, 1980, p. 149—153; Le monde Thrace. IIe Congrès international de Thracologie. Volume selectif. Paris—Roma—Monréal, 1982, p. 175—179.

[7] Ž. Velkova. Nachträge zu den thrakischen Sprachreste. — Linguistique balkanique, XVII, 1974, 2, p. 55—77. Срв. някои бележки и допълнения у G. Mihailov. Epigraphica thracica. — Epigraphica, 37, 1975, 1—2, p. 25—67.

[8] V. Gerasimova-Tomova. Weihinschriften mit thrakischen Namen aus dem Heiligtum des Asclepios Keilaidenos. — Linguistique balkanique, XVII, 1974, 2, p. 43—54. Срв. някои бележки и допълнения у G. Mihailov. Epigraphica thracica. — Epigraphica, 37, 1975, 1—2, p. 35—50.

[9] V. Gerasimova-Tomova. Beiträge zur thrakischen Onomastik. — Actes du IIe Congrès international de Thracologie, III. Bucureşti, 1980, p. 43—55; Neuentdeckte epigraphische Denkmäler mit thrakischen Namen. — Linguistique balkanique, XXII, 1979, 2, p. 31—34.

[10] G. Mihailov. Dragma. — Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 161—174.

[11] J. Touratsoglu. Anthroponymie thrace en Macédoine Occidentale. — Pulpudeva. II. S., 1978, p. 128—146.

[12] G. Mihailov. Documents épigraphiques de la côte bulgare de la mer Noire. — Actes du VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine. Bucureşti, 1979, p. 263—271.

[13] Iv. Karayotov. Nouvelles inscriptions de la région de Bourgas, Bulgarie. — Actes du VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine. Bucureşti, 1979, p. 388—389.

[14] V. Velkov. Zum Kult der ägyptischen Gottheiten in Mesambria Pontica. — In: Hommages à M. J. Vermaseren. 3. Leiden, 1978, p. 1293—1295; Zl. Gočeva. Prêtres éponymes d'Odessos et de Dionysopolis. — Klio, 62, 1980, 1, p. 49—53.

[15] Надписът бе докладван от Кр. Банев на VIII конгрес по гръцка и римска епиграфика в Атина през 1982 г. Предстои неговата публикация.

[16] Г. Михаилов. Западнопонтийският койнон. — ИНМВ, 16, 1980, с. 21—45; G. Michailov. The Westpontic Koinon. — Epigraphica, 41, 1979, p. 7—42.

[17] М. Лазаров. Амфорните печати от Одесос. — ИНМВ, X, 1974, с. 19—56; Непубликувани антични амфори и амфорни печати от българското Черноморие. — ИНМВ, XI, 1975, с. 128—136; Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха. — ИНМВ, XIII, 1977, с. 1—48; Синопе и западнопонтийският пазар. — ИНМВ, XIV, 1978, с. 11—65; Разпространението на хераклейските амфори и печати в Тракия.— ИНМВ, XVI, 1980, с. 5—19; Търговията на Хиос със западнопонтийските градове. —ИНМВ, XVIII, 1982, с. 5—16; M. Lazarov. Amphores et timbres amphoriques d'Heraclée Pontique, trouvés à Apollonie. — Studia in honorem V. Beševliev. Sofia, 1978, p. 299—309; Timbres amphoriques de Nessebre. —Nessebre. II. Sofia, 1980, p. 156—185.

[18] Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия. I—III в. — ГСУ ФЗФ, LXXII, 2(1977), 1980, с. 5—173.

[19] Г. Михаилов. Антични паметници от Варна и Варненско. — ИНМВ, XIII, 1977 с. 144—145.

[20] В. Герасимова-Томова. Търговски пломби и марки от Кабиле. — В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1983, с. 141—145.

[21] В. Герасимова-Томова. Оловна тежест от с. Пчеларово, Кърджалийско. — Векове, V, 1976, кн. 3, с. 77—79; От това село са публикувани и други надписи, които разкриват интензивен поселищен живот през римско време, вж. В. Герасимова-Томова. Епиграфски паметници от с. Пчеларово, Кърджалийско.— Ахрид. Кърджали, 1978, с. 125—136.

[22] L. Hollenstein. Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior. — Studia balcanica. 10. Sofia, 1975: p. 23—44; V. Gerasimova-Tomova, L. Hollenstein. Neue Meilensteine aus Bulgarien. — Epigraphica, 40, 1978, p. 91—121; Л. Холенщайн. За две милиарни колони от Долна Мизия. — Археология, XXI, 1979, с. 42—46.

[23] B. Gerov. Die Grenzen der römischen provinz Thracia bis zur Gründung des Aurelianischen

Dakiens. — ANRW, II. Principat, VII/1, Berlin—New York, 1979, p. 217—240.

[24] Кр. Банев, Р. Лазов. Латински надписи от Долна Мизия и Тракия. — Археология, XXIII, 1981, кн. 4, с. 37—44.

[25] J. Kolendo. Témoignages épigraphiques de deux opérations de bornage de territoires en Mésie Inférieure et en Thrace. — Archeologia, XXVI, Warszawa, 1976, p. 83—94.

[26] B. Gerov. Zur epigraphischen Dokumentation des Publicum Portorii Illyrici et Ripae Thraciae— Epigraphica, 42, 1980, p. 119—130.

[27] El. S. Gaggero. The Censitores Provinciae Thraciae (in connection with two inscriptions of Albingaunum and Apri). — Pulpudeva. III. Sofia, 1980, p. 34—41; M. le Glay. Les censitores provinciaeThraciae.—Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 43, 1981, p. 175—184.

[28] П. Доневски. Латински надписи от Дуросторум. — Археология, XVIII, 1976, кн. 4, с. 61—64; V. Velkov. Die Reihenfolge der untermösischen Statthalter (270—300). — Arheološki vestnik. Acta archaeologica, XXVIII, Ljubljana, 1977, p. 421—424.

[29] Л. Ботушарова. Граничните знаци на тракийското село Бендипара. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 37—42.

[30] G. Mihailov. Observations sur les senateurs dans la vie des provinces de Thrace et de Mésie Inférieure (Ier—IIIes.). — Epigraphia e oridine senatorio. Roma, 1982, p. 333—349.

[31] Й. Атанасова, В. Герасимова-Томова. Три латински надписи от Видински окръг. — ИМОЗБ, VI, 1981, с. 47—60; Нови латински надписи от Рациария. — ИБИД, XXXII, 1979, с. 21—32; G. Susini. Scuola e tecnica in un graffito ratiarense. — Ratiarensia, I. Bologna, 1980, p. 129—131.

[32] В. Велков. Възпоменателен надпис за император Анастасий (491—518) от Рациария. — Археология, 1984, 2—3, с. 92—94.

[33] M. Bollini. Bolli laterizi di Ratiaria. — Ratiarensia. I. Bologna, 1980, p. 93—127.

[34] Р. Иванов. Тегули и тухли с печати на I италийски и XI Клавдиев легион от Улпия Ескус. — Археология, XXIII, 1981, кн. 3, с. 42—47; Т. Ковачева. Новооткрит латински надпис от Ескус. — ИМСЗБ, II, 1978, с. 75—82; Необнародвани археологически старини от Плевенско. — ИМСЗБ, VI, 1981, с. 55—60; Т. Ковачева, В. Герасимова-Томова. Епиграфски паметници от Сторгозия. — ИМСЗБ, VIII, 1983, с. 105—117.

[35] L. Mrozewicz. Une inscription latine en l'honneur de Septime Sévère et de sa famille nouvellement découverte à Novae. — Archeologia, XXVIII, Warszawa, 1978, p. 117—124; V. Božilova. Contributions épigraphiques de Novae. — Klio, 62, 1980, 1, p. 67—78.

[36] Сп. Машов. Епиграфски паметници от Врачански окръг. — Археология, XVII, 1975, кн. 3, с. 36—43.

[37] D. Mitova-Džonova. Ein Beitrag zur Geschichte des antiken Dimum. — Studia in honorem V. Beševliev. Sofia, 1978, p. 217—223.

[38] H. Krummrey. Zu dem Grabgedicht für Aelia in Nicopol a. d. Donau (CLE 492). — Klio, 63, 1981, 1, p. 527—549.

[39] П. Георгиев. Римски статуи и надписи от Силистра. — ИНМВ, X, 1974, с. 95—102.

[40] B. Gerov. Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes. — Klio, 59, 1977, 2, p. 299—309.

[41] B. Gerov. Marcianopolis im Lichte der historischen Angaben von der archäologischen, epigraphischen und numismatischen Materialien und Forschungen. — Studia balcanica. 10. Sofia, 1975, p. 49—72.

[42] Г. Михаилов. Антични паметници от Варна и Варненско. — ИНМВ, XIII, 1977, с. 142—165.

[43] V. Božilova. Ex-voto des militaires Romains du sanctuaire de Diana et Apollo, près de Montana. — Akten des XII Internationalen Limes-Kongresses, Budapest, 1983, p. 473—484; В. Божилова. Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (дн. Михайловград). — Археология, XVIII, 1976, кн. 2, с. 40—48; Г. Александров. Латински надписи от Монтана. — Векове, VI, 1977, кн. 5, с. 51—60; Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия). — Археология, XXII, 1980, кн. 1, с. 34—41. В. Божилова е подготвила публикация на всички открити надписи от светилището в: Монтана. I. (под печат).

[44] Т. Иванов. Милиарна колона с името на Абритус. — Археология, XXIII, 1981, кн. 3, с. 48—53.

[45] М. Станчева. Втори надпис за крепостната стена на Сердика. — Археология, XVII, 1975, кн. 3, с. 30—36; G. Mihailov. Une nouvelle inscription de l'enceinte de Serdica. — Epigraphica, 38, 1976, 1—2, p. 21—24.

[46] В. Герасимова-Томова. Епиграфски паметници от античността и ранновизантийската епоха. — В: Перник, I. С., 1981, с. 204—217.

[47] Т. Иванов, Р. Иванов. Aedes thensaurorum на Филипопол. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 20—28.

[48] G. Mihailov. Dragma.— Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 161—162.

[49] А. Димитрова. Епиграфски данни за стоата на античния град при Сандански (III в. на н. е.). — Археология, XXIV, 1982, кн. 1, с. 53—57.

[50] G. Mihailov. Deux inscriptions de la province romaine de Macédoine. — Ancient Macedoniant Sudies in honor of Charles F. Edson. Thessaloniki, 1981, p. 259—263.

[51] Т. Иванов. Светилището на Тракийския конник θεὸς Σαλήνος при Сандански. — Археология, XXVI, 1984, кн. 1, с. 1 и сл.

[52] В. Герасимова-Томова. Военното дело в провинция Долна Мизия през I—III в. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. II. С., 1982, с. 95—99.

[53] Р. Иванов. Principales в римската войска на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата. —Археология, XXV, 1983, кн. 1—2, с. 50—62.

[54] Р. Иванов. Висши чинове и центуриони в римската войска на Горна и Долна Мизия (I—III в.). — ВИСб, 52, 1983, кн. 2, с. 153—178.

[55] Й. Атанасова, В. Герасимова-Томова. Три латински надписи от Видински окръг. — ИМСЗБ, VI, 1981, с. 55—58.

[56] B. Gerov. Epigraphisches zur Geschichte der niedermösischen Legionen. — Epigraphica, 38, 1976, p. 63—68.

[57] В. Герасимова-Томова. Ново сведение за cohors I Athoitorum et Berecynthorum. — МПК, 1979, 1, с. 17—19.

[58] V. Gerasimova-Tomova. Le monument funéraire d'un prétorien du village de Džigurovo, arr. de Sandanski. — Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 198—201.

[59] M. Roxan. Roman Military Diplomas 1954—1977. London, 1978. 188 p.

[60] В. Любенова. Римска военна диплома от Перник. — Археология, XXI, 1979, кн. 4, p. 41—44; В. Герасимова-Томова. Военна диплома от Никополис ад Иструм от 162 г. — Археология, XVIII, 1976, кн. 1, с. 50—54 (=Klio, 57, 1975, 1, с. 227—232).

[61] C. Mușeteanu. Fragnent di diplomă militară romană de la Durostorum. — SCIV, 1980, 3, p. 477—478.

[62] V. Velkov. Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien. Das Militärlager Cabyle. — Chiron, 1978, 8, p. 433—439; В. Велков. Военният лагер Кабиле по епиграфски данни. — В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1983, с. 116—124. Новите епиграфски паметници, все още непубликувани, са открити от Л. Гетов и Н. Танчева-Василева през 1982 и 1983 г.

[63] В. Велков. Ἐμπόριον Θουιδας — новооткрито селище в провинция Тракия. — Археология, XXIV, 1982, кн. 3—4, с. 40—42.

[64] V. Gerasimova-Tomova. Zur Untersuchung einer antiken Stadt am mittleren Strymon. — Klio, 62, 1980, 1, p. 19—26; Die Stadt Neine. — In: Spartacus. S., 1981, p. 192—194.

[65] V. Velkov. Die thrakische Stadt Bizye. — Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 174—181.

[66] V. Gerasimova-Tomova. Apports épigraphiques et archéologiques sur une localité disparue. — Studia balcanica. 10. Sofia, 1975, p. 95—

[67] В. Герасимова-Томова. Оловена тежест от с. Пчеларово, Кърджалийско. — Векове, VI, 1976, кн. 3, с. 78—79.

[68] V. Gerasimova-Tomova. Vicus Matiganis. — Byzantinobulgarica, VI, 1980, p. 149—152.

[69] S. Panciera. Esercito ed Epigraphia: nuovi contributi da iscrizioni latine di Roma. — Actes VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine. București, 1979, p. 432, N 13; Ulpia Tonzus. — Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso. Roma, 1981, p. 466—474; А. Фол. Тракийското наследство в българската култура. — ИПр, XXXVII, 1981, кн. 3—4, с. 212—217.

[70] M. Speidel, A. Dimitrova-Milčeva. The Cult of the Genii in the Roman Army and a new military Deity. — ANRW. II, Principat, 16/2. Berlin—New York, 1978, p. 1542—1555.

[71] В. Герасимова-Томова. Към религията на източните божества в долината на Средна Струма (II—III в.). — Векове, VII, 1978, кн. 3, с. 66—69.

[72] M. Stančeva. Sur le culte d'Artemis à Serdica. — Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 230—234.

[73] Зл. Гочева. Жреческите длъжности и тяхното място в културата на провинция Тракия. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. II. С., 1982, с. 125—135.

[74] V. Najdenova. Mithraic studies in Bulgaria. — Journal of Mithraic studies, I. London, 1976, 1, p. 99—101.

[75] V. Najdenova. The Cult of Jupiter Dolichenus in Lower Moesia and Thrace. — Bulgarian historical review, 1977, 1, p. 69—82.

[76] В. Найденова. Култовете в Нове(Долна Мизия). I—III век. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. II. С., 1982, с. 109—114; Култове и божества в Кабиле. — В: Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1983, с. 126—140.

[77] К. Константинов. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговищко. — Тракийски паметници. II. Тракийски светилища. С., 1980, с. 150—169; В. Герасимова-Томова. Надписи от светилището на Аполон Кейлайден. — Тракийски паметници. II. Тракийски светилища, С., 1980, с. 48—94; Г. Табакова-Цанова. Светилището на Аполон Терадеенос при с. Крън, Старозагорско. — Тракийски паметници. II. С., 1980, с. 175—187; В. Герасимова-Тимова. Колона с надпис от с. Нановица, Кърджалийско. — Ахрид. Кърджали, 1978, с. 123—124 — колоната произхожда от тракийско светилище.

[78] Д. Овчаров. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговищки окръг. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 38—39.

[79] М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V век пр. н. е. — IV век от н. е.). С., 1982. 520 с.; M. Tačeva-Hitova. Über die Götterepitheta in den griechischen Inschriften aus Moesia Inferior und Thrakien. — Bulgarian historical review; 1978, 3, p. 52—65.

[80] Pulpudeva. II. Sofia, 1978, passim.

[81] I. I. Russu. Elemente traco-getice in inscripțiile greçesti din Roma. — SCIV, 1978, 2, p. 223—229.

[82] A. Donati. Il nome di Ratiaria in una discussa iscrizione dal IV secolo. — Ratiarensia, I. Bologna, 1980, p. 133—134.

[83] G. Mihailov. Inscriptions de la Thrace égéenne. — Philolcgia, Sofia, 1980, N 6, p. 3—19; B. Gerov. Inscriptions extra-provinciales de Pannonie et de Dacie. — Etudes balkaniques, 1976, 4, p. 143—147.

[84] I. I. Russu. Der Grabstein des Thrakers Ulpius Eptatrelis (CIL III 4378). — Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 202—207.

[85] M. Speidel. A Thousand Thracian Recruits for Mauretania Tingitana. — Antiquités Africaines, 11, Paris, 1977, p. 167—173.

[86] В. Бешевлиев. За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност. — Археология, XVIII, 1976, кн. 2, с. 49—51.

[87] В. Бешевлиев. Латински надпис от ранновизантийската крепост при ;Килифаревския манастир. — Археология, XX, 1978, кн. 1, с. 35—37.

[88] А. Балканска. Строителен надпис от късноантичната крепост Тириса на нос Калиакра. — Археология, XVI, 1974, 1, с. 66 и сл.; A. Balkanska. Tirizis-Tirisa-Akra. — Klio, 62, 1980, 1, p. 40—41.

[89] D. Mitova-Džonova. Contributions épigraphiques de la Haute époque de Byzance. — Etudes balcaniques, 1976, 1, p. 142—144.

[90] M. Moskov, St. Hristov. Eine Inschrift mit griechischen Buchstaben aus Balkan Mahala. — Studia in honorem V. Beševliev. S., 1978, p. 182—186.

[91] В. Бешевлиев. Старохристиянски надгробен надпис от п-в Атия. — Археология, XXI, 1979, кн. 4, с. 44—45.

[92] В. Бешевлиев. Нови старохристиянски надписи от Варна. — ИНМВ, XI, 1975, с. 148—150; Един виден гражданин на Одесос в VI в. — ИНМВ,

XIV, 1978, с. 117—120; Нов старохристиянски надпис от Варна. — ИНМВ, XVIII, 1982, с. 117; Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. — ИНМВ, XIX, 1983, с. 19—34. Срв. и V. Beševliev. Kleinasiatische Personennamen in den spätgriechischen und spätlateinischen Inschriften aus Scythia Minor, Moesia Inferior und Thracien. — Pulpudeva. II. S., 1978, p. 94—98.

L'épigraphie antique en Bulgarie (1974—1984)

V. VELKOV

(Résumé)

L'auteur examine les publications d'inscriptions en latin et en grec ancien, découvertes dans la période 1974—1984, ainsi que des études basées principalement sur la systématisation et l'interprétation d'inscriptions antiques. Des généralisations sont publiées sur les inscriptions concernant le royaume thrace et les souverains thraces pendant le IVe—Ier s., sur les inscriptions en langue thrace; un grand nombre de nouveaux noms personnels et toponymes thraces sont découverts (notes 4—11). De nouvelles inscriptions des colonies helléniques sont publiées, ainsi qu'une étude sur le koinè du Pont Euxin occidental en généralisant les sceaux d'amphore déjà connus, découverts dans ces villes (notes 13—17). Nombreuses sont les inscriptions, découvertes dans les villes de l'époque romaine dans les provinces de la Haute Mésie, de la Mésie Inférieure, de la Thrace et de Macédoine — surtout de Ratiaria, Oescus, Novae, Durostorum, Montana, Abritus, Odessos (fragment de l'édit relatif aux prix de l'empereur Dioclétien), Serdica, Philippopolis, Cabyle, les villes le long de la Struma et de la Mesta et autres. Sont publiées dans des généralisations les colonnes milliaires de Thrace et de Mésie Inférieure, ainsi que des sceaux sur des briques des villes du limes danubien (notes 18—51). Des généralisations sont publiées sur l'histoire de l'activité militaire en Mésie Inférieure et en Thrace, ainsi que des inscriptions de grades militaires. On a découvert le camp militaire dans la province de Thrace, localisé dans la ville de Cabyle, et dont on a découvert jusqu'à présent environ 30 inscriptions en latin et en grec ancien. De nouveaux diplômes militaires furent découverts (notes 52—62). Furent découvertes et localisées de nouvelles localités: le marché Thuidas — près de Sliven, la ville de Neïne — près du village d'Ilindenci, département de Blagoevgrad, Karabyzia — sur le cap Galata près de Varna, le village thrace Philtepara — près de Kărdžali, *vicus* Mitiganis — près de Šumen, ainsi qu'une inscription dans laquelle est mentionnée la ville de Ulpia Tonzos (notes 63—69). Furent publiées entièrement les inscriptions d'un certain nombre de sanctuaires (notes 77—78), une inscription avec une divinité de l'armée romaine (note 70), des généralisations sur la religion de différentes localités et sur les cultes orientaux (notes 71—76, 79). Des études sur les problèmes des Thraces en dehors de la Thrace, sur des rapports ethniques et onomastiques entre la Péninsule Balkanique et autres régions du monde antique sont publiées (notes 80—85). Des inscriptions furent découvertes de la période de la Basse antiquité (IVe—VIe s.) parmi lesquelles méritent notre attention l'inscription concernant le changement de nom de Ratiaria en „Anastasiana" (de la période 491—518), l'inscription de Flavius Hermogène, gouverneur de la province de Scythie du temps de l'empereur Constance II, une inscription de construction de la province de Dacie Ripensis, vraisemblablement du préfet du prétoire Herculius (408—410), des inscriptions paléochrétiennes d'Odessos et du territoire d'Appollonia (notes 32, 86—92).

Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974—1984)

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

Развитието на писмеността и културата в дохристиянския период са основата, върху която бързо разцъфтява културата, книжовността на роден език. В дохристиянския период, а и известно време след това за обединението на етническите групи, които прабългарите заварили при завладяването на земите южно от р. Дунав, бил необходим език, разбираем и познат за всички. Такъв бил гръцкият, който години наред бил официален език в новосъздадената българска държава. Той бил добре познат на прабългарите още в Кубанска България, но независимо от това не успял да измести рунните писмена, чиито следи се откриват в много селища от езическия и християнския период. Надписи с рунни знаци върху камъни, глинени, бронзови и златни предмети се откриват върху огромна територия — от Маяцката крепост (недалеч от Воронеж) до пределите на средновековна България. Това недвусмислено показва, че рунното писмо е било известно и използувано от прабългарите[1].

През последните години рунически надписи се откриват не само в центровете, където е имало прабългарски административни, културни или военни строежи, но и в редица старобългарски манастири: при с. Мурфатлар (Басараб) в Северна Добруджа — около 60 надписа — цели и фрагментирани[2], при с. Крепча, Търговищки окръг[3], при с. Равна, Варненски окръг[4]. Руническите надписи от Мурфатлар, Крепча, Равна, Плиска и др. показват, че голяма част от прабългарските знаци са всъщност букви, а не само „каменарски и тухларски знаци".

Прабългарските руни са били използувани и за означаване на цифри и като каменоделски белези[5], а също и за изразяване на собственост подобно на германските руни[6]. Навярно в тях старобългарският писател Черноризец Храбър е виждал онези „черти и резки", които вероятно са били добре известни на създателите на старобългарската азбука, тъй като в нея се откриват знаци със същата графика, каквито се намират врязани по стените на скалния манастир в Мурфатлар, в манастира при с. Равна и върху розетата от Плиска[7] — **ж, ч, ш, ь, ъ, ѣ, ѫ.**

Прабългарското рунно писмо било известно и достъпно вероятно само на определен твърде тесен кръг от хора и било неразбираемо за огромното болшинство. Както отбелязва и В. Бешевлиев, „мнозина не са разбирали прабългарския език. Прабългарският език е бил особено голяма пречка за надписи, предназначени за голям кръг от читатели или за пропагандна цел"[8]. Въпросът за разбираема от всички писменост стоял твърде остро пред старобългарските управленчески кръгове. За това говорят опитите да бъде заменено прабългарското рунно писмо с гръцко и латинско. Това ясно личи в някои от прабългарските военни инвентарни надписи, съставени на прабългарски език, но написани с гръцко писмо[9].

Възприемането и усвояването на гръцкото писмо прекъсва развитието на прабългарското писмо. На авторите и изпълнителите на прабългарските рунни надписи — дворцовите и храмовите писачи и преводачи — вероятно е било трудно да преустроят своята дейност. Тяхната професия изисквала изучаване на гръцкия език, макар че степента на неговото усвояване се е колебаела от механичното използуване на ключови фрази и глаголни форми до наистина доброто му и пълно владеене. Съставянето и писането на прабългарските надписи на гръцки език било улеснено и от обстоятелството, че до идването на прабългарите, а и след това, официалният език тук бил гръцкият. Неговото усвояване обаче не говори, че прабългарите не са били в състояние да творят своя култура и писменост. Многобройните надписи и архитектурни паметници показват, че те са носители на вековна писменост и култура, която пренасят на хиляди километри от своята прародина и съхраняват дълго време.

Обикновено се смята, че с налагането на славянския език и писменост и с претопя-

ването на прабългарския слой в славянските маси прабългарската писменост изчезва. Но откритията, направени през последните години в областта на епиграфиката, противоречат на подобно мнение. Близо 80-те рунически надписа, врязани по стените на старобългарските манастири при с. Мурфатлар, с. Крепча, с. Равна, Плиска и другите селища, свидетелствуват за дълбоките корени и продължителния живот на руническата писменост на прабългарите. Явно е, че независимо от налагането и усвояването на славянската писменост част от прабългарската етническа общност продължава да използува и изконната си писменост.

Вероятно и славяните са използували някакво писмо за своите битови, обществено-политически и религиозни нужди в ранната епоха, но поне засега не са открити никакви следи от него[10]. Християнизирането спомогнало за създаването на по-висока култура, която се нуждаела от писменост. Това се почувствувало особено след официалното приемане на християнството от княз Борис през 865 г. Именно от този период, втората половина на IX и X в., през последните десет години бяха открити епиграфски паметници с руническо, кирилско и глаголическо, с гръцко и латинско писмо, със смесено кирилско и руническо писмо, които свидетелствуват за разпространението на писмеността и грамотността в средновековна България.

Археологическите проучвания показват, че книжовната и просветната дейност се е развивала не само в столичните центрове Плиска, Преслав и Охрид, но и в отдалечените североизточни и югозападни земи на българската държава. Обикновено средища на тази дейност били старобългарските манастири[11], които били не само религиозни, но и духовни центрове. В тях били подготвяни учители, духовници, творци така необходими за новопосветена България.

За най-стари кирилски надписи доскоро се считаха надписите от Преслав, с все пак относително датиране, а сред датираните — Добруджанският надпис от 943 г.[12] Напоследък старобългарската епиграфика се обогати с нови датирани надписи, които изтеглиха хронологическата граница по-рано с 22 години[13]. Истинска изненада в това отношение бе старобългарският скален манастир при с. Крепча, Търговищки окръг, който показа, че „възможностите на този вид паметници далеч не са изчерпани" и че пред българските епиграфи стоят съвсем сериозни задачи при повторното, по-основно занимание с вече познати находища и хранилища на тези паметници на българската писменост"[14].

По стените на манастирската църква, църквата-гробница и монашеските килии бяха открити врязани рунически и кирилски надписи, знаци и рисунки[15], сред които значителен интерес представляват два. Единият, в който е отбелязана годината на изписването му, е врязан отдясно на манастирската църква (обр. 1). Състои се от 9 реда, от които със сигурност се четат първите 3, а в останалите 6 се разпознават отделни думи и букви[16].

Особен интерес представляват буквените знаци, с които е изписана годината: S V Λ — 6430 (921). Р. 2 съдържа името на починалия — божия раб Антонъ. В р. 3 е отбелязан месецът, в който той е починал — октобрѧ. От р. 4 е запазено началото въ. . ., а в края му се чете сѧтъ дъ . . . Вероятно тук е бил отбелязан денят, в който е починал Антонъ — практика, често срещана в старохристиянските надписи[17].

Не по-малък интерес от палеографска и езикова гледна точка представлява надписът, изчукан вдясно от входа на скалната църква-гробница[18]. Открит е още в началото на века от К. Шкорпил, който е направил препис без коментар. След подробни и внимателни наблюдения бе направен нов и пълен препис, коригирани бяха неточностите на първия препис и бе установен пълният текст. Този надпис дава възможност въз основа на двукратното упоменаване на името на отец Антони да изкажем предположението, че се касае за основоположника на манастира, който е бил съвременник на Иван Рилски и на цар Симеон.

Вторият датиран надпис произхожда от Преслав (обр. 2). Открит е през 1974 г. при проучване на вътрешната крепостна стена в м. Чупката[19]. Врязан е върху глинен съд и е достигнал до нас във фрагментарно състояние, което създава трудност при неговото попълване. От съдържанието му става ясно, че в него е използувана формула за пожела-

● *Обр. 1. Старобългарски надпис от 6430/921 г. от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. Fig. 1. Inscription vieux-bulgare de 6430/921 du monastère rupestre près du village Krepča, département de Târgovište*

● *Обр. 2. Старобългарски надпис от 6439/930—931 г. върху керамичен съд от Преслав. Fig. 2. Inscription vieux-bulgare de 6439/930 — 931 sur un vase céramique de Preslav*

1

2

ние, отправена към лицето, чието име е изписано на р. 2. Надписът представлява интерес не само с палеографските си особености и отбелязаната дата, но и със съдържанието си, с формулата за пожелание за дълголетие, която го свързва с някои прабългарски надписи и го характеризира като продължение на по-стара традиция[20]. Формулата за пожелание срещаме в надписите върху колоната от търновската църква „Св. 40 мъченици"[21], върху колоната на кавхан Исбул от Шумен[22], върху стените на чаши и други съдове за пирове, възпети в древноруския епос, върху известната чаша на черниговския княз Владимир Давидович, върху съда от Киев и др.[23] От езикова гледна точка интересни са замяната на ѧ с ѫ, употребата и развоят на -ъ̀р между две гласни. Лексемата кърѵагъ е известна от други старобългарски книжовни паметници и надписи: Македонски кирилски лист — X в., Зографското евангелие (л. 95), Супрасълски сборник (45, 9—12; 52, 20—21), надписа върху дръжка от Плиска.

Не по-малък интерес представлява другият датиран надпис (обр. 3), известен в науката като Добруджански надпис от 943 г., считан донеотдавна за най-ранният, съдържащ дата. Той е открит през 1950 г. при прокопаване на канала Дунав—Черно море и близо 30 години е предмет на проучване и дискусии. Ив. Гълъбов с основание отбелязва, че „останалите няколко думи и форми, които могат със сигурност да се разчетат на този за жалост жестоко повреден текст, не позволяват никаква цялостна представа за съдържанието му, поради което всички опити за свързването на надписа със събития, познати от други източници, са крайно несигурни и трябва да се приемат с голяма резервираност[24]. През последните години се появиха няколко нови публикации, в които надписът според нас неоснователно се свързва с древноруската политическа история[25]. Имахме възможност да работим на място с паметника и тук ще се опитаме в съвсем сбит вид да предадем най-съществените моменти от наблюденията си (обр. 3 б).

1. В р. 1 е запазена една единствена дума — гърьчѣхъ, а не нгьр и ѫхъ, както предполага В. Мошин, или жгьр, както смята Ив. Гошев. Пред гърьчѣхъ ясно се виждат два знака — ѵн, които неправилно се предават от едни изследвачи като вь, от други като на или ѳн . ѵ наподобява по своето начертание на ижица, ипсилон или често срещания в руническите надписи знак — ѵ, подчертан с една или две къси хоризонтални черти.

2. В думата гърьчѣхъ съвсем ясно се вижда, че ь след р е вмъкнат допълнително и с това е нарушен ритъмът на писмото и разстоянието между буквите р и ч.

3. Последните два реда се отличават от горните два по палеографските си особености. Това най-ясно личи при изписването на буквите б, р, ь, ѣ, които са с по-остри очертания на петлиците; А е със заоблена петлица и силно наклонен надясно стълбец за разлика от същата буква в означението на годината.

4. В думата дьнмнтрѣ също както и в гърьчѣхъ ясно личи, че ь е вмъкнат допълнително между д и н — буквата е притиснала с ъгловата си петлица н и е нарушено еднаквото разстояние между знаците.

По своите езикови особености надписът принадлежи към старобългарските паметници от средата на X в. Неприемливи са опитите той да бъде свързан със „старославянските текстове с руска редакция"[26] само на основата на сричката -ър̀ь, която, както видяхме, не е съществувала в първоначалния текст на надписа. Съчетанието -ър̀, -ъл се открива в редица старобългарски епиграфски и книжовни паметници от края на IX и през целия X в.: надписа на Павел хартофилакс (чьркы сѧтаго ноана), надписи от старобългарския манастир при с. Равна, текстовете, написани върху белоглинените плочки от Кръглата църква в Преслав (мълѵнм. . ., пьлътьск . . .), двуезичния надпис, врязан върху белоглинената плочка (чєтв)ъртъкъ, старобългарските надписи от скалния манастир при с. Мурфатлар (първоє, чьркви и чрътъкы) и др.

Във вида, в който е достигнал до нас, надписът вероятно е минал през три етапа: отначало са били изписани първите два реда без ь след р в гърчѣхь; по-късно са били врязани долните два реда също без ь в името Днмнтрѣ; значително по-късно някой е добавил в двете думи еровия знак ъ.

I . . . ѵн гърчѣхь . . .

. . . [в]ь лѣто ҁѕѵна

3 а

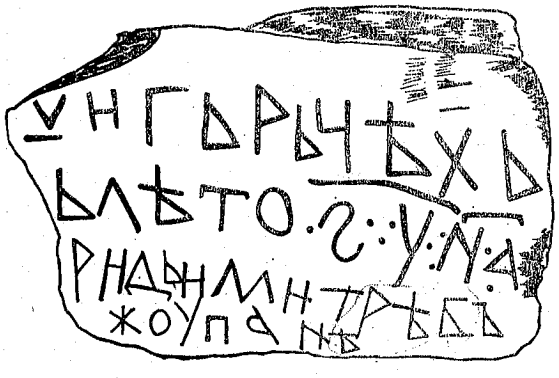

3 б

● *Обр. 3 а, б) старобългарски надпис от 6451/942—943 г. от с. Мирча Вода (Северна Добруджа, Румъния), факсимиле К. Попконстантинов. Fig. 3 а, б) inscription vieux-bulgare de 6451/942—943 du village Mirča Voda (Dobroudja du Nord, Roumanie), fac-similé K. Popkonstantinov*

II . . . [п]рн Днмнтрѣ бь[і]
. . . жоупанѣ

Б. А. Рибаков, позовавайки се на известния текст от руските летописи „Святослав княжил емля дань на **грьчьхъ**"[27], прави опит да възстанови липсващата част от текста и да приобщи надписа към древноруските, като определено го свързва с похода на княз Игор срещу Византия. Според него надписът гласи: **дань възалъ князь Игорь на грьчѣхь в лѣто сына прн Дѣнмнтрѣвѣ жоупанѣ**. Но в същност в началото на р. 2 на надписа съвсем ясно се вижда . . . **ин грьчѣхь**, а не **на грьчѣхь**, върху което Б. Рибаков гради своето предположение, като отбелязва: „На Дунае невдалеке от моря (а следовательно, в низовьях реки) Игорь принял греческое посольство и дождался богатой дани. Надпись 943 г. имеет к этому событию прямое отношение, так как найдена на Дунае и содержит упоминание греков в такой грамматической форме, которая вполне *соответствует летописным выражением „взя дань на Грецех*"[28] (курсив на авт. — К. П.). Наистина една от главните задачи при работата с епиграфските паметници е възстановяване на цялостното им съдържание, но това трябва да става при пълно зачитане на запазените части от текста[29]. С този надпис от 942—943 г. Б. Рибаков свързва и т. нар. остров русов, който според него се намирал именно тук — в Северна Добруджа, като казва: „Формально область в низовьях Дуная принадлежала в IX—X вв. Болгарии, но фак-

тически она, очевидно, сохраняла известную независимость и была зачастую дружески расположена к Руси“[30].

Добруджанският надпис от 942—943 г. заедно с надписите от старобългарския манастир при с. Мурфатлар (Северна Добруджа) очертава северните, а Самуиловият надгробен надпис от 993 г. и Варошкият от 996 г. — югозападните граници на разпространението на писмеността и грамотността в средновековните български земи.

Проведените през последните години в и около Кръглата църква в Преслав археологически проучвания и новото оглеждане на цялостния епиграфски материал дадоха възможност да се видят по новому и без предубеждение някои въпроси, които повдигат този вид паметници. Освен това новооткритите надписи от края на IX и началото на X в., някои от които датирани, позволяват да се говори много по-обосновано за развитието на старобългарската писменост. Доскоро за най-стари славянски надписи се считаха надписите, открити в Преслав и най-вече тези, врязани по стените на Кръглата църква. Интересът към тях е основателен, тъй като те са на кирилица и глаголица, и във връзка с това Ив. Гошев предложи своя хипотеза за произхода на кирилицата по пътя на добавянето към гръцката азбука на 14 глаголически букви[31]. Основание за това му дават надписите върху стените на Кръглата църква, сред които той „открива“ годината 6406=(893) и „имената на лица от семейството на княз Борис“. Мнението на Ив. Гошев получи признание не само в България, но и в Югославия, Чехословакия, Румъния, СССР и други страни. Очевидно за много изследвачи теорията за „глаголическата протокирилица“ беше привлекателна, защото примирява различните гледища за произхода на славянското писмо и се „базира на документален епиграфски материал“. Във връзка с това Ив. Гълъбов справедливо отбелязва: „положението в работата на Ив. Гошев е много по-сериозно, отколкото е допускала критиката въобще и затова трябва да се съжалява, че редица от неговите твърдения, изградени на несъществуващи в действителност факти, са приети направо лекомислено от някои чужди автори“[32].

Известно е какво значително място заемат записаните глаголически азбуки за установяването на количеството, реда, фактическата зависимост на първата славянска азбука—глаголицата. В това отношение откритието на Ив. Гошев е изключително важно. Сред останалите глаголически абецедари, достигнали до нас в късни преписи (мюнхенският показва колебания в реда на буквите, заместване на една с друга; парижкият от XII в. съдържа само 31 знака и не познава редица глаголически букви например за малък ер, за малката носовка и др.), преславският абецедар несъмнено е най-древният и с точна географска определеност. Той не е завършен (липсват буквите, които са най-дискусионни), но това не омаловажава значението му. Поради лошата запазеност Ив. Гошев е разпознал само тринадесет букви от началото. В неговото четене има пропуски, а на места са възпроизведени букви, чиято графика не съвпада с тази на знаците, врязани върху стената. В действителност в преславския глаголически абецедар са били отбелязани буквите от ⰔⰀ (ⱄ) до ⰖⰏ (ⰏⰀ) включително. Отчитайки важността на тази азбука за славистичната наука, ще си позволим накратко да разгледаме особеностите на откритите от нас букви в края на абецедара[33]. При работата на място установихме, че от тази азбука са запазени и ясно се виждат още 4 букви, които личат и на снимката в книгата на Ив. Гошев (табл. VI б). На петнадесето място е буквата ⰜⰔ (ⰜⰀ). От нея липсва дясната горна петлица. Тази буква има формата на ⱄ, чиито долни краища завършват с малки кръгли петлици — едната от вътрешната, а другата от външната страна. На шестнадесето място съставителят е направил опит да изпише ⰔⰐ (ⰐⰀ), но не е успял да я довърши. При очертаването на горната хаста мазилката твърде много се е изронила и писачът е изоставил това начертание, като е изписал буквата наново в съседство с недовършената — практика, позната и от други епиграфски паметници[34]. В дясната част на врязаните отново две хоризонтални хасти е долепена леко изтеглена нагоре ъгловата петлица. На мястото на съединяването се наблюдава изронване, което още веднъж показва, че и азбуката е врязана върху сухата мазилка.

На седемнадесето място (като изключим недовършената буква ⰔⰐ) стои буквата ⰭⰀ (ⰁⰀ) с леко удължена форма и добре очертана горна петлица. При оформянето на долната петлица се забелязва същото изронване на мазилката, както при останалите букви. Преславският абецедар завършва с буквата ⰖⰏ (ⰏⰀ) — осемнадесетата. Вертикалната ѝ хаста

попада в пукнатина и затова е останала незабелязана от изследвачите, а десният край на горната хоризонтална черта, завършващ с точка, опира в лявото рамо на кръста.

Преславският абецедар, макар и непълен, ни дава засега най-ранния ред на буквите от ⰰ до ⱋ включително. В това отношение той следва реда на буквите, запазени в мюнхенския, парижкия и откритият неотдавна хърватски абецедар[35], и позволява да се направят някои изводи. Следите от някои букви (макар и зле запазени) в преславския абецедар, като ⰭⰬ, ⰯⰮ, ⰲⰳ и съвпадението до осемнадесетия знак на двете най-стари азбуки, достигнали до нас, правят още по-убедителни изводите, формулирани въз основа на мюнхенския абецедар. Очевидно при възстановяване на първоначалната глаголическа азбука е необходимо ⰘⰀ да се постави на дванадесето място, както това е в най-старите абецедари — преславския (първата половина на X в.) и мюнхенския (XII в.). В същото време изписването на ⰔⰀ с три петлици на десето място ни заставя да се усъмним в правоподобността на мнението, че мястото на тази буква е в края на азбуката между ⰖⰀ (ц) и ⰬⰀ (ъ)[36].

За да бъде картината за разпространението на глаголическото писмо по-пълна, е необходимо да спомена и за останалите новооткрити глаголически надписи от североизточните български земи. Това се налага и поради често изтъкваното от повечето наши и чуждестранни изследвачи предположение, че глаголицата била свързана повече с югозападните български земи, а била слабо позната в Преславската област. Преди всичко тъкмо в Североизточна България се откриват най-много глаголически епиграфски паметници: в Преслав — 4, Равна — 3, Мурфатлар — 3, в надписите от с. Цар Асен и с. Крепча се отрива смесено глаголическо и кирилско писмо[37], а в Югозападна България — само няколко глаголически букви, врязани върху колона от църквата „Св. Архангели“[38]. Употребата на кирилско и глаголическо писмо в някои от старобългарските надписи показва, че на техните автори са били добре известни и двете азбуки. Естествено е да се предположи, че те са ползували, преписвали и транслитерирали от глаголица на кирилица редица книжовни паметници[39].

Твърде много са и откритите през последните няколко години надписи, врязани по стените на манастирските църкви и принадлежащите им сгради, върху надгробни камъни, оловни пластини и печати, кръстове, прешлени за вретено и др. Сред тях особен интерес представляват тези, които се откриват в т. нар. затворени комплекси. Такива са обикновено манастирите, в които се разкрива разностранната дейност на техните обитатели. Истинска изненада в това отношение бе откритият неотдавна неизвестен досега извънстоличен манастир, намирал се недалеч от първата столица Плиска при дн. с. Равна до Провадия, който обогати славистичната наука с извънредно интересни и разнообразни епиграфски паметници и рисунки. Той се очертава като едно от най-добре запазените и значителни книжовни и просветни средища от втората половина на IX до края на X в.[40] Откриването на разнообразния епиграфски материал в него — над 200 надписа (с руническо писмо, на гръцки език, с кирилско и глаголическо писмо, двуезични — на гръцки и старобългарски (обр. 4) и със смесено писмо — кирилица и руническо), позволява да се изяснят редица въпроси относно съдбата на т. нар. рунна писменост (обр. 5), задълбоченото изучаване на гръцкия език, влиянието на гръцкото лапидарно писмо върху кирилското, за непрекъснатата графична традиция от времето на хан Омуртаг до възприемането на кирилската писменост.

Разнообразието на надписите и близо 1000-та рисунки ни въвеждат в атмосферата на този манастир, в който вероятно е било събрано доста пъстро общество. Налице са текстове с различно съдържание — кратки бележки на отделни лица, християнски формули и богослужебни текстове, имена на богомолци, светци и др. На основата на този забележителен епиграфски материал може да се осветли и въпросът за преводаческата дейност и за обучението, осъществявани в ранносредновековните училища не само в столичните центрове[41], да се хвърли нова светлина върху неподозирания и сложен културен живот на българската държава скоро след покръстването. Значителният брой надписи на гръцки е още едно доказателство, че този език не е бил „прогонен“ в ранния период на развитието на старобългарската писменост и литература от книжовните центрове, защото неговото познаване било необходимо за усилената преводаческа дейност[42]. За нея свидетелствуват двуезичните надписи както от Равна, така и от Плиска и Преслав, които показват, че през този пе-

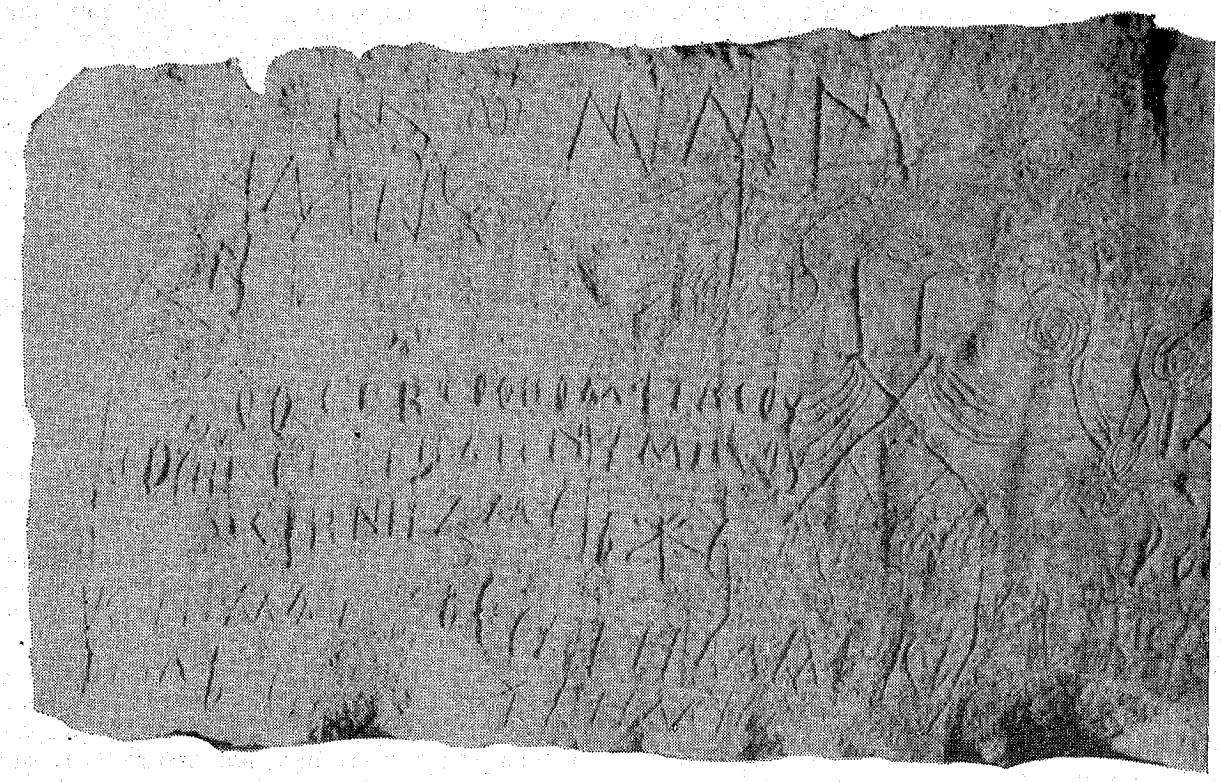

4

● *Обр. 4. Двуезичен надпис от старобългарския манастир при с. Равна до Провадия, IX—X в. Fig. 4. Inscription bilingue du monastère vieux-bulgare près du village Ravna près de Provadija, IXe—Xe s.*

риод билингвизмът е бил доста широко разпространен и сред феодалната знат, и сред свещенослужителите, преписвачите и преводачите на старобългарската литература[43].

Двуезичните надписи от Равна представляват значителен интерес не само от палеографска, но и от езикова гледна точка. Гръцкият текст дава възможност да се види едно фонетично писмо, чийто правопис е съобразен с живата народна реч — явление, познато и от редица старобългарски кирилски надписи. Досега са познати и известни 5 двуезични надписа. Два от тях са надгробни — на божия раб Лазар (края на IX и началото на X в.)[44] и на раба божия Ана (от Преслав)[45], а останалите са с богослужебен и с молитвен характер. При четири от надписите гръцкият текст предхожда старобългарския и този факт сам по себе си също заслужава внимание, тъй като е показателен за съдбата на гръцкия език в средновековна България. Известно е, че на събора в Преслав (893 г.) било решено гръцкият език да се замени със старобългарски[46]. Вероятно това е било осъществено по-бързо в държавния живот, макар че моливдовулите на княз Борис, княз Симеон, цар Петър са на гръцки[47], а това подсказва, че процесите в обществено-културния живот на Първото българско царство са били много сложни. В книжовните среди обаче, при които изучаването на гръцки език било необходимо за преводаческата дейност, този процес е бил по-продължителен. За това свидетелствуват 17-те абецедари от манастира при с. Равна, новооткритият гръцки абецедар сред материалите от Кръглата църква[48].

Богатото разнообразие на епиграфски паметници и рисунки от манастира в Равна дава всички основания да изкажем предположението, че в него се е провеждало обучение на млади книжовници и калиграфи, била е преписвана и превеждана богослужебна литература. Археологическите проучвания подкрепят тезата, че някои от старобългарските манастири са били своеобразни училища, събрали знанията и опита на много поколения. След откриването на манастира около Голямата базилика в Плиска и на манастира при с. Равна можем с по-голяма увереност да изкажем някои предположения. Както край Голямата базилика[49], така и в Равна

са открити сгради, в които са се помещавали училището и скрипторият. В тези сгради и около тях се намират писала[50], използувани както през античността[51], така и през средновековието[52] за писане най-вече върху слой от пчелен восък, нанесен върху вътрешната страна на дъсчица (цери), които били употребявани за обучаване на ученици, водене на сметки и т. н.

Забележителният културен разцвет, който започва по времето на княз Борис и неговия син цар Симеон, се разпростира и намира благодатна почва и в отдалечените североизточни български земи. Свидетелство за това е манастирът при с. Мурфатлар (Басараб, Северна Добруджа), който е бил едно от най-изявените средища на българския книжовен и културен живот наред с Плиска, Преслав, Охрид, Равна. Скалният манастир с откритите по неговите стени около 20 кирилски и глаголически и около 60 разнообразни по съдържание рунически надписи и многобройни русунки събужда оправдан интерес и е от голямо значение не само за историята на Добруджа. Това даде основание на Ив. Гълъбов да отбележи, „че добруджанските кирилски паметници са могли да възникнат само по времето, когато тези райони са участвували в блестящия възход на българската писменост, а засвидетелствуваното от резултатите на археологическите разкопки строителство може да се обясни само с повишеното внимание, което българските владетели са отделяли на тези области от своите земи“[53].

● *Обр. 5. Надпис с руническо писмо от старобългарския скален манастир при с. Мурфатлар (Северна Добруджа, Румъния), края на IX — началото на X в. Fig. 5. Inscription runique du monastère rupestre vieux-bulgare près du village Murfatlar (Dobroudja du Nord, Roumanie), fin du IXe — début du Xe s.*

Тъй като на тези епиграфски паметници по-голямо внимание е отделено в друга работа[54], тук ще се спрем само на няколко от надписите, които представляват интерес и бяха тълкувани неточно от румънските изследвачи. Те обявиха един от тях за надпис „на жупан Георги", той така навлезе в историческата литература и послужи за неправилни изводи по отношение на административното устройство на тази част от българските земи. Надписът с името Георги е врязан върху южната страна на петия стълб, разделящ наоса и нартекса на църква В 4[55]. Състои се от 8 непълни реда. В р. 1 ясно се чете името Тоупан неправилно разчетено като жоупан. Р. 2 също неправилно е прочетен като имаетъ Геор. Всъщност там се чете дѣлает Георъ и на р. 3 продължава -гевѫ или гевѫ чрькъве каменън . . . Ясно е, че не става въпрос за жоупань Георьги, а за някой Тоупан, който е построил църква, посветена на св. Георги. Епитетът стъ липсва, но подобни случаи срещаме при имената на светците, отбелязани върху керамични фрагменти от църквата на чъргубиля Мостич[56] и върху стените на църквата в Равна. Надписът представлява интерес и от езикова гледна точка. В него откриваме имена, които се срещат за пръв път — Тоупан и Тѫганъ — най-вероятно тюркски[57].

Втори надпис, също от църква В 4, според румънските изследвачи бил дело на „проторомън". Всички изследвачи, занимавали се с него, допускат неточности в четенето на някой буквени знаци в р. 1 и р. 4 и в графичното предаване на някои от буквите. Резултат от това е и неправилното определяне на етническата принадлежност на неговия автор. Най-важният пропуск, който всъщност опровергава основния довод на румънските изследвачи, е в разчитането на думата аγоуста в р. 4. Във всички преписи липсва ясно виждащата се между а и г буква γ, която е с вилообразна чашка (както γ в Сγмеон на р. 3). Въз основа на видяната от Г. Михаила и останалите румънски изследвачи форма „аγоуста" се прави категоричният, но **погрешен** извод: „. . . аγоуста представлява народна форма, заимствувана от балканските латини, . . .която е от латински произход с романизация (Добруджа): безусловно тя принадлежи на местното романско (румънско) население"[58]. Всъщност името на месеца е изписано съвсем правилно — аγоуста — и това показва, че надписът е дело на старобългарски, а не на романски (румънски) (?) книжовник.

Наличието на надписи с руническо писмо в манастира при Мурфатлар показва, че част от обитателите му подобно на тези от манастирите при с. Крепча и с. Равна са били монаси и поклонници от прабългарски произход, тъй като руническото писмо е било използувано именно от тях в дохристиянския, а както се установява сега, и в християнския период (макар и спорадично). Това се подкрепя не само от сходството на отделни знаци и лигатурни съчетания, но и от обстоятелството, че някои от имената на светците са предадени чрез т. нар. руноподобни знаци. Такива се срещат и при изписване на формулата Ꙗс Хс нн ка — още едно доказателство, че авторите им са християни, вероятно последователи на някое от религиозните течения, обхванали още в самото начало новопокръстена България. В пряка връзка с разгърналата се усилена книжовна дейност са и изображенията на т. нар. дракони, подобни на които има и в новооткритото книжовно средище при с. Равна. Тези изображения се срещат често в християнското изкуство и най-вече в миниатюрната украса на книжовните паметници[59]. Наличието им в манастирите при Равна и Мурфатлар още веднъж нарежда последните сред най-изявените средища на книжовен и културен живот в средновековна България от IX—X в. Тази подробност е убягнала от вниманието на румънските изследвачи, които тълкуват тези орнаменти като варяжко влияние[60].

Постиженията на българската кирилска епиграфика не се заключават в издирването на нови паметници, а и в разкриването на тяхното съдържание и особености, в преразглеждането на известни вече. В това отношение се оказаха ползотворни проучванията на надписа от Ескус[61], известен в историческата литература като „надпис на монаха Ананий", на надписа от с. Цар Асен[62], на надписа на Иво граматик от скалния манастир при с. Иваново, Русенски окръг[63], и др. Един и същ паметник от нашето средновековие многократно става обект на преразглеждане и интерпретиране. Изследванията върху тях са продиктувани от обстоятелството, че „постиженията на старите проучвания не са могли да задоволяват напълно съвременните

изисквания и вече този факт може да бъде важно указание за посоката, в която се развива нашата епиграфска наука“[64]. Наблюденията върху надписа от Ескус показват, че четенето и преписът, предложени от Ив. Гошев, съдържат доста неточности[65], дори и относно неговото авторство, приписвано на монаха Ананий. Надписът наистина е свързан с борбата срещу еретическите учения, обхванали българската държава през X в., но името на автора му не е отбелязано в текста.

Богат и много разнообразен материал на епиграфите поднесоха скалните манастири, чието проучване след К. Шкорпил бе възобновено от Ив. Гълъбов. При експедициите от 1966 г. до днес бяха открити нови надписи и уточнени много от вече известните, като тези при с. Иваново, с. Крепча, из Шуменски и Русенски окръг. Надписите от скалния манастир при с. Иваново отдавна са привличали вниманието на изследвачите[66]. Най-значителен интерес представлява врязаният от Иво граматик в църквата в м. Господев дол — един от най-добре запазените надписи от XIII в. В досегашните му изследвания има редица неточности в четенето и преписите, съпровождащи публикациите. На това се дължаха неясноти в текста, в превода, в смисъла и тълкуването на надписа — редица важни моменти[67]. Още в началото на текста Иво граматик дава, както в приписките, точна информация кога пише надпися (ѥгда погыбе царь Гєѡргн), но тази част от надписа оставаше неправилно разчетена, поради което стана и повод за неверни исторически изводи[68]. Важен пункт е и текстът в началото на р. 2 — ясно написаното пръбываахъ беше четено побѣ[гн]аахъ. От особено значение е правилното четене на думите в началото на р. 3, защото преди приетото к[а]л[оу]гєрнисоуваше, превеждано „покалугери“, довеждаше до изводи за покалугеряване на Иво граматик. Всъщност текстът е каверниcоуваше (грижеше се), което означава, че архимандрит Дионисий е полагал грижи за Иво граматик (и той в знак на благодарност му подарява коня си). Надписът е интересен в много отношения. Не е съобщена дата, но е упоменато името на цар Георги — един от двамата Тертеровци, и това датира надписа приблизително в края на XIII в. Тук ясно се очертава взаимното влияние между книжовното и лапидарното писмо — в графиката на буквите, лигатурите и съкращенията, а тези особености се наблюдават и при останалите надписи от манастира, т. е. не са изолирани. Биха могли да се приведат и други, а това означава, че досегашните издания на важния за българската епиграфика комплекс не са решили всички въпроси, които той поставя. Становището ни се отнася и до другите скални манастири, също криещи благодатен материал за епиграфската наука.

През последните години средновековната българска епиграфика се обогати с нов вид паметници — надписи върху оловни пластини[69] и кръстове[70]. Обикновено върху оловните пластини, служили за амулети-муски, са написани молитви, причислявани към т. нар. апокрифни. Съдържанието им е различно — амулетите са предназначени или да съпътствуват мъртвите в отвъдния свят (откриват се в гробове), или да предпазват живите хора и животни[71]. Оловни пластини са известни от Перник[72], крепостта Царевец във Велико Търново[73] и средновековната крепост Крън[74].

Поради ограниченото място прегледът на приносите в средновековната българска епиграфика не претендира да бъде изчерпателен. При бегъл обзор не могат да се изключат пропуски. Целта ни бе да покажем, че внимателното прилагане на известните методи на изследване на конкретен епиграфски материал може да даде добри резултати. Поважно е да си поставим по-нататъшните задачи в проучването на епиграфското ни наследство — въз основа на датираните надписи от IX до XIV в. да се датира масовият епиграфски материал, да продължи изучаването на скалните манастири, да се осъществят сравнителни изследвания на паметниците от епиграфи, лингвисти и историци и да се предприеме сравняването им със сръбските и древноруските кирилски и глаголически паметници.

[1] В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, с. 20 и цит. лит.

[2] Й. Барня. Предварителные сведения о каменных памятниках в Басараби. — Dacia, VI, 1962, с. 293—316.

[3] К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. — Археология, XIX, 1977, 3, с. 19 и сл.

[4] М. Москов. Прабългарски рунически над-

пис. — Старобългаристика, VII, 1983, 1, p. 35—46.

[5] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 20 и сл.; Е. Георгиев. Разцветът на българската литература в IX—X в., С., 1962, с. 15 и сл.; Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII—X век. С., 1980, с. 7 и сл.

[6] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 21 и сл.

[7] Пак там.

[8] Пак там.

[9] Пак там, с. 26 и сл.

[10] И. В. Ягич. Вопрос о рунах у славян. — В: Энциклопедия славянской филологии. III. СПб., 1911, с. 1—36.

[11] Т. Тотев. Преславските манастири, средища на художествен живот през IX—X в. — Векове, 1980, 5, с. 46—53; Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав IX—X в. С., 1982, с. 1 и сл.; П. Георгиев. За първоначалното седалище на Българската архиепископия. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 67—77.

[12] Ив. Божилов. Надписът на жупан Димитър от 943 г. — ИОИМ и БИД, Толбухин, I, 1, 1973, с. 37—58 и цит. лит.

[13] Надписите от книжовното и просветно средище при с. Равна до Провадия показват, че тази граница може да бъде изтеглена към 889 г., от когато е надписът, врязан във връзка с освещаването на манастирския храм, посветен на Богородица. Непубликувани резултати от разкопки на автора.

[14] Ив. Гълъбов. Средновековната българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология, XVII, 1975, 4, с. 14 и сл.

[15] К. Константинов. Цит. съч., с. 19 и сл.

[16] Пак там, с. 22 и сл.

[17] Архимандрит Антонин. О древних христианских надписях в Афинах. — СПб., 1874, с. 21, № 7.

[18] К. Константинов. Цит. съч., с. 20 и сл.; В. Константинова. Скалният надпис от с. Крепча, Търговищки окръг (езикови бележки). ГСУ ФСФ, 1985 (под печат).

[19] Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В: Плиска—Преслав. I. С., 1979, с. 187; К. Попконстантинов. Два старобългарски надписа от Преслав. — Векове. 1980, 4, с. 26, и сл.

[20] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1978, с. 192, 201, 210.

[21] Пак там, с. 192.

[22] Пак там, с. 201.

[23] Р. С. Липец. Эпос и Древняя Русь. М., 1969, с. 195; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 370; Русские датированые надписи 11—14 вв. М., 1964, с. 28, табл. 29.

[24] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 15.

[25] Б. А. Рыбаков. Киевская Русь и русские княжества. М., 1982, с. 354—355.

[26] Д. П. Богдан. Добруджанская надпись 943 года. — Romanoslavica, 1958, 1, с. 88—104.

[27] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 355—356. Над последните букви от **гьрѣчѣхъ** има следи от знаци (?), които едва ли са букви от надписа. Над **гьр** камъкът е значително по-добре запазен, но липсват каквито и да са следи от букви, което дава основание да се усъмним във възстановяването на текста от Б. Рибаков.

[28] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 355.

[29] L. Robert. Die Epigraphik der klassischen Welt. Bonn, 1970, p. 39—53.

[30] Б. А. Рыбаков. Цит. съч., с. 354. В случая опитът на Б. Рибаков да локализира в границите на Добруджа т. нар. остров русов е съвсем произволен. Тук и най-непредубеденият изследвач не би могъл да види следи от остров. За границите на България по Долни Днепър през тази епоха вж.: А. Б. Гадло. О черных и внутренних болгарах (Одна из спорных проблем исторической этнографии южнорусских степей). — В: Журнал географического общества СССР, Доклады по этнографии, 6, Л,. 1968, с. 3—25; Е. Михайлов. За руско-българската етническа граница до края на X в. — ГСУ ФИФ, LXV, 3, 1971, с. 199—208; П. Коледаров. Политическа география на Средновековната Българска държава. С., 1979, с. 16 и сл.

[31] Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 84—86.

[32] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 19.

[33] К. Попконстантинов, А. Мединицева. За глаголическите надписи от X в. — Археология, XXIV, 1982, 2, с. 32 и сл.; А. Медыницева, К. Попконстантинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, с. 49 и сл., табл. VII 1—3.

[34] К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXIV, 1982, 3—4, с. 47, обр. 3, 4.

[35] Vr. Fučič. Rocki glagolijski abecedarij. — Slovo, 25, 1975, p. 193—201.

[36] Б. Велчева. Названията на буквите в първите абецедари като източник за езиковите данни. — В: Константин-Кирил Философ. 1110 г. от смъртта му. С., 1969, с. 369—375 и цит. лит.

[37] К. Попконстантинов, А. Мединицева. Цит. съч., с. 31 и сл.

[38] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 53.

[39] К. Попконстантинов, В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. — Старобългарска литература, 1984, 15, с. 112 и сл.; Г. Попов. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. — БЕ, XXXII, 1982, 1, с. 3 и цит. лит. в бел. 2.

[40] К. Попконстантинов. Новооткрит двуезичен надпис от Равна. — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 231—236; Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. — ИНМВ, XX(XXXV), 1984, с. 65—83.

[41] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 78 и сл.

[42] Пак там, с. 62.

[43] К. Попконстантинов. Новооткрит двуезичен, с. 235 и цит. лит.

[44] Пак там, с. 235.

[45] Пак там.

[46] В. Гюзелев. Княз Борис Първи. С., 1969, с. 470—480.

[47] К. Попконстантинов. Нов печат на цар Петър. — Нумизматика, 1979, 3, с. 19—22 и цит. лит.; Й. Юрукова. Владетелски печати в средновековна България. — В: Нумизматични публикации. С., 1982, с. 6 и сл.; Ив. Йорданов. Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг. — Нумизматика, 1979, кн. 4, с. 18 и сл.

[48] Непубликувани резултати на н. с. П. Георгиев, комуто благодарим за сведението.

[48] П. Георгиев. Цит. съч., с. 67 и сл.

[50] П. Георгиев. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. — Археология, XXII, 1980, 3, с. 43—50. През последните години в Преслав се откриват и бронзови пера, използувани за писане и украса на ръкописи, непубликувани разкопки на автора.

[51] По-подробно вж.: К. Попконстантинов. Разпространение на старобългарската писменост IX—XI в. (по епиграфски данни). — Старобългарска литература, 1985, 17, бел. 99 и цит. лит. (под печат).

[52] П. Георгиев. Цит. съч., с. 44 и цит. лит.

[53] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 15 и сл.

[54] К. Попконстантинов. За надписите „с дата" от скалния манастир при Мурфатлар. — В: Преслав. III. Варна, 1984, с. 135—148; Надписите от скалния манастир при с. Мурфатлар (Басараб). (Състояние, теории и факти). — В: Добруджа. I. С., 1985 (под печат).

[55] К. Попконстантинов. Цит. съч. (под печат).

[56] В. Иванова. Надписът на чъргубиля Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 89 и сл.

[57] К. Попконстантинов. Цит. съч. (под печат).

[58] Г. Михаилэ. Старославянские надписи, открытые в с. Басарабь (обл. Добруджа). — Revue roumaine de linguistique, IX, 1964, 2, p. 149—169.

[59] А. Джурова. За орнамента в българските ръкописи от XIII—XIV в. — Изкуство, XXVI, 1976, 9, с. 23 и цит. лит.

[60] Д. Овчаров. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Басараб (Мурфатлар). — Археология, XVII, 1975, с. 1—10.

[61] В. Константинова. Няколко бележки за противобогомилския надпис от Ескус. — Археология. XXIV, 1982, 3—4, с. 50—55; А. Маргос. Някои бележки по четенето на противобогомилския надпис от средновековната църква при с. Гиген. — Старобългарска литература, 1984, 15, с. 119—126 — авторът е допуснал неточности при възпроизвеждане на факсимилето на надписа, вероятно е работил по снимката на първоиздателя. В р. 3 няма никакви следи от **пр҃о** (в края на реда), а съвсем ясно на място се вижда буквата **к**. Поради това е неправилно и четенето в края на р. 3 **не пр҃о[клънетъ]**.

[62] Н. Ангелов. Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXII, 1980, 2, с. 35 и сл.; К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXIV, 1982, 3—4, с. 43 и сл. Тук трябва да отбележим и езиковедските проучвания на някои от старобългарските надписи: Ст. Смядовски. Към палеографската и текстологическата характеристика на българските кирилски надписи от XV в., — В: Славянска палеография и дипломатика. С., 1980, с. 310 и сл.; Към езиковата характеристика на българските кирилски надписи от XV в. — Старобългаристика, 1981, 4, с. 93—101; Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа. — Археология, XXIV, 1982, 2, с. 38—43.

[63] К. Попконстантинов. Още веднъж за надписа на Иво граматик. — Археология, XXV, 1983, 1—2, с. 98—104 и цит. лит. в бел. 1.

[64] Ив. Гълъбов. Цит. съч., с. 15.

[65] В. Константинова. Цит. съч., с. 55 и и цит. лит.

[66] К. Попконстантинова. Цит. съч. и цит. лит. в бел. 1, 2.

[67] Й. Андреев. Надписите при с. Иваново, Русенско и последните години на цар Георги Тертер. — Векове, 1975, 3, с. 78—81; А. Маргос. Надписът на Иво Граматик. — Археология, XXIII, 1981, 1—2, с. 36—40.

[68] Й. Андреев. Цит. съч., с. 75 и сл.

[69] К. Попконстантинов. Епиграфски паметници. — В: Перник, II. С., 1983, с.171—177; Л. Квинто, Б. Дрангов. Оловна пластинка с молитви и заклинание от Търновград (XIV в.). — В: Сборник в памет на проф.. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 239—246. През 1984 г. при разкопки на Дворцовата църква в Преслав бяха открити още две (непубликувани материали на ст. н. с. Д. Овчаров, комуто благодарим за сведението).

[70] Непубликувани материали на автора.

[71] Л. Квинто, Б. Дрангов. Цит. съч., с. 243, цит. лит. в бел. 11.

[72] К. Попконстантинов. Цит. съч., с. 171 и сл.

[73] Л. Квинто, Б. Дрангов. Цит. съч., с. 239 и сл.

[74] Непубликувана находка на н. с. П. Гатев, комуто благодарим за предоставената възможност да се запознаем и работим с текста.

L'épigraphie vieux-bulgare pendant les 10 dernières années (1974—1984)

K. POPKONSTANTINOV

(Résumé)

Jusqu'à la période chrétienne et même pendant un certain temps après, en vue de l'unification des différents groupes ethniques, une langue était nécessaire, compréhensible et connue pour tous. Telle était la langue grecque qui des années durant était utilisée comme langue officielle et était connue aux Protobulgares déjà dans la Bulgarie de Kouban. Mais elle ne réussit pas toutefois à remplacer les écritures runiques dont les traces continuent à être découvertes dans beaucoup de localités de la période païenne et chrétienne.

Au cours des dernières années des inscriptions runiques protobulgares furent découvertes non seulement dans les différentes capitales bulgares et les localités plus importantes, où il y avait des constructions cultuelles ou militaires administratives protobulgares (de la période païenne et chrétienne), mais aussi dans maints monastères vieux-bulgares du IXe—Xe s.: près du village Murfatlar en Dobroudja du Nord — environ 60 inscriptions entières et fragmentaires, près du village Krepča, département de Tărgoviště, près du village Ravna près de Provadia et autres.

Vraisemblablement les Slaves aussi avaient quelque écriture qu'ils utilisaient pour leurs besoins socio-politiques et religieux dans une époque ancienne, mais pour le moment au moins on n'en a découvert aucune trace. La christianisation a aidé à l'unification des deux ethnies et à la création d'une culture plus haute qui avait besoin d'une écriture. Ce besoin se fit sentir surtout après la conversion au christianisme du prince Boris en 865. C'est précisément de cette période — la seconde moitié du IXe et tout le Xe s., que furent découverts au cours des dix dernières années des monuments épigraphiques avec une écriture runique, cyrillique et glagolitique, grecque et latine, cyrillique et runique mixte, qui présentent le tableau de la propagation de l'écriture et du degré d'instruction en Bulgarie médiévale.

L'auteur passe en revue les inscriptions vieux-bulgares datées, nouvellement découvertes: de 921 (gravée sur les murs du monastère rupestre près du village Krepča), de 931 (gravée sur un vase d'argile de Preslav), de 942—943 (découverte en Dobroudja du Nord) qui dernièrement est liée sans raison à l'histoire politique antique russe. Il aborde également les problèmes soulevés par les inscriptions, trouvées dans le centre littéraire et culturel vieux- bulgare du IXe—Xe s. nouvellement découvert près du village de Ravna. L'auteur étudie également le matériel riche et varié sur les murs des monastères rupestres dont l'étude fut reprise après K. Škorpil par Iv. Gălăbov. De nouvelles inscriptions furent découvertes qui ont corrigé les idées précédentes concernant l'apparition des monastères rupestres. Tandis que les monastères près des villages Ivanovo, département de Ruse, Krepča, département de Tărgoviště, dans la région de Provadia, dans le département de Šumen, déjà connus par leurs monuments épigraphiques, ont offert, à la suite d'une étude plus attentive, de nouvelles données, ce qui montre que leur source est loin d'être épuisée.

Българската средновековна археология през последните десет години (1974-1984)

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Изминалите четири десетилетия от социалистическата революция на 9. IX. 1944 г. са повод за сериозен размисъл и оценка на успехите и постиженията на българската средновековна археология. През тези години тя успя да заеме своето достойно място сред останалите клонове на археологическата наука, след като дълго време преди това бе пренебрегвана и поставяна на заден план.

С оглед на задачите, които трябваше да се решават, и общото състояние на материалната и кадровата база могат да се разграничат няколко етапа в развитието на средновековните изследвания. Първият обхваща времето от края на 1944 г. до средата

на 50-те години и се характеризира с изграждането на правилни методологични основи на бъдещата работа. Това бе бавен процес на идеологическо преориентиране на немногобройните научни кадри и подготовка на млади научни работници. Тази дейност бе съпроводена с остра борба против антинаучните буржоазни теории за налагането на марксистко-ленинските възгледи за развитието на обществото. В това отношение българската наука получи всестранна и неоценима помощ от страна на съветската археологическа наука.

Прев т о р и я е т а п, който продължи докъм края на 60-те години, бе поставено начало на решаването на важните въпроси за зараждането, развитието и характерните черти на българската средновековна материална култура. Основните усилия бяха насочени към натрупването на фактически материал от археологически разкопки и неговата първична обработка. Поставените задачи независимо от проявяването на известна стихийност и неизясненост на проблематиката бяха решавани успешно.

Основно преустройство в областта на средновековните проучвания започна в началото на 70-те години, когато окончателно се определиха съдържанието, целите и същността на провежданите археологически изследвания, оформи се стройна и научно осмислена проблематика, и което бе особено важно, възприетите правилни теоретични постановки и решения започнаха постепенно, но твърдо да се прилагат в практиката. Това може съвсем нагледно да се илюстрира при прегледа на постиженията през последните десет години (1974—1984), които са най-съществената част от посочения т р е т и е т а п на развитие и са обект на вниманието ни в тази статия[1].

Както би могло да се очаква, една от важните задачи през изминалото десетилетие бе осъществяването на планомерни, организирани и научно подготвени теренни проучвания. Издирването на нов фактически материал продължаваше да стои в центъра на вниманието, но това трябваше да става не самоцелно, а в пряка връзка и в тясна зависимост с историческите процеси, характерни за развитието на българското средновековно общество. Вниманието на изследвачите бе насочено не само към трите столици Плиска, Преслав, и Търново, но и към по-големите средновековни градове (Мелник, Червен, Перник, Никопол и др.), както и към редица обекти, изучаването на които трябваше да очертае облика на материалната и духовната култура в цялото многообразие и единство. Разкопани бяха и продължават да се разкопават повече от 40 крепости и укрепителни съоръжения, 16 неукрепени селища, 30 некропола, 19 манастира и отделни църковни сгради, проучени бяха 15 скални манастира, няколко езически светилища, проведени бяха подводни експедиции в района на 5 средновековни пристанища по Черноморския бряг и т. н. (обр. 1)[2].

За разгръщането на широкомащабна теренна работа решителна роля изиграха няколко условия. Преди всичко вече бяха налице значителен брой добре подготвени научни кадри, работещи в Археологическия институт и музей, в създадените през 1974 г. негови филиали в Шумен и Велико Търново и в археологическите отдели на окръжните и някои градски исторически музеи в страната. Повиши се тяхната обща и специална подготовка и убедителен показател в това отношение е броят на защитените дисертации в областта на средновековната археология. Докато за тридесет години (1944—1974) са били подготвени и защитени 8 кандидатски дисертации, то за последните десет години броят на дисертациите е 25 (в това число и две докторски). Разбира се, количествените показатели са внушителни, но още по-важно е да се подчертае, че високо се издигна научното ниво и приносите в посочените разработки. По-голямата част от тях са посветени на възлови въпроси из областта на етногенеза на българския народ, характера и същността на неговата материална култура, изкуство, архитектура през ранното и късното средновековие по нашите земи.

Несъмнено условие за разширяване на археологическите разкопки е подобрената материална и финансова база. Ежегодно бяха отпускани значителни средства, които се увеличиха още повече за 1300-годишнината от създаването на българската държава.

Постоянното нарастване на броя на проучваните археологически обекти имаше и някои отрицателни страни. То доведе до известно разпиляване на сили и средства, до проучването на незначителни и маловажни паметници, до започването и недовършването на голям брой от предприетите разкопки. С други думи, теренните изследвания се развиваха предимно екстензивно, докато необходимостта все повече налагаше тяхната интензификация. Ето защо една от преките

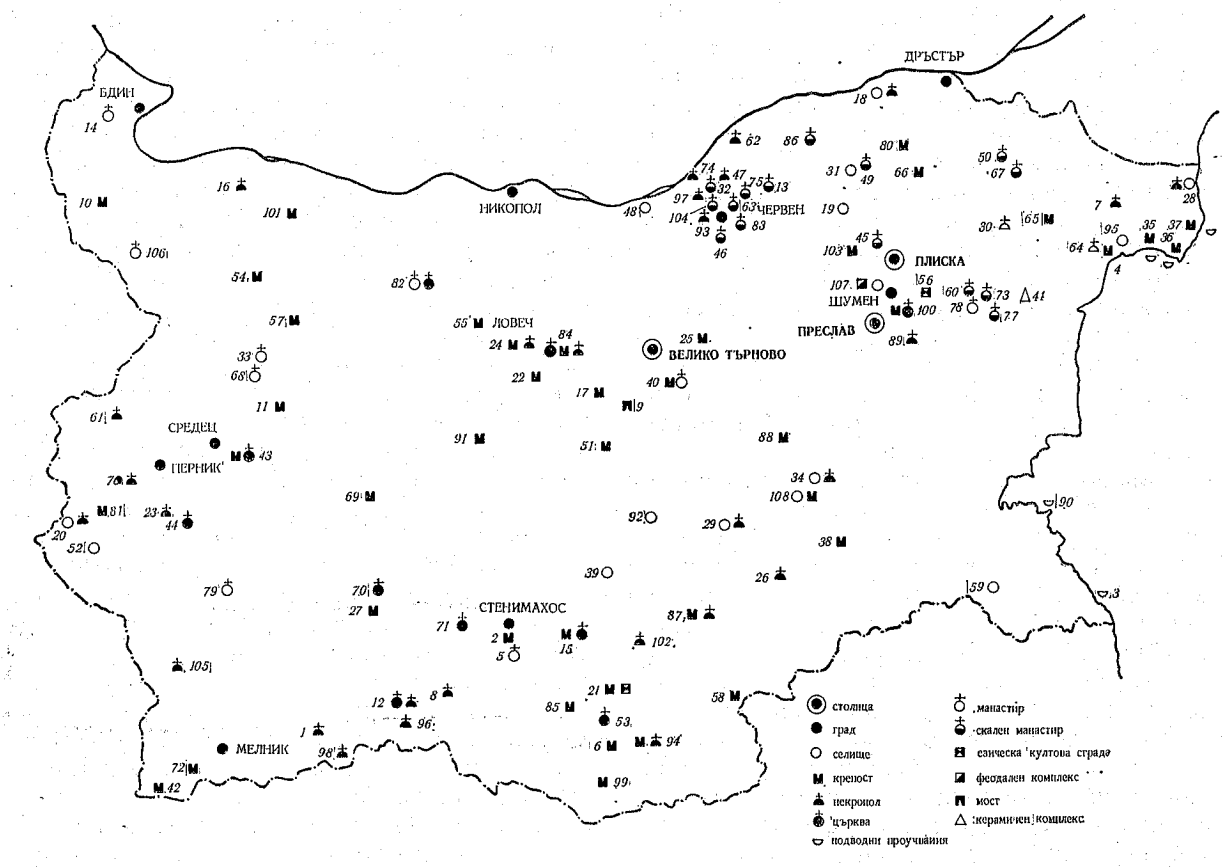

1

● *Обр. 1. Местоположение на проучваните археологически обекти от средновековието в България: 1) с. Абланица, Благоевградски окръг; 2) Асеновград (Асенова крепост); 3) Ахтопол; 4) Балчик; 5) Бачковски манастир; 6) с. Башево, Кърджалийски окръг; 7) с. Бдинци, Толбухински окръг; 8) с. Беден, Смолянски окръг; 9) с. Белица, Габровски окръг; 10) Белоградчик; 11) с. Бояница, Софийски окръг; 12) с. Борино, Смолянски окръг; 13) с. Ветово, Русенски окръг; 14) Видин; 15) с. Долни Воден, Пловдивски окръг; 16) Вълчедръм, Михайловградски окръг; 17) Габрово; 18) с. Гарван, Силистренски окръг; 19) с. Голям извор, Разградски окръг; 20) с. Горановци, Кюстендилски окръг; 21) с. Горна крепост, Кърджалийски окръг; 22) с. Градница, Габровски окръг; 23) с. Гълъбник, Пернишки окръг; 24) с. Дебнево, Ловешки окръг; 25) с. Джулюница, Великотърновски окръг; 26) с. Доброселец, Ямболски окръг; 27) с. Дорково, Пазарджишки окръг; 28) с. Дуранкулак, Толбухински окръг; 29) с. Дядово, Сливенски окръг; 30) с. Езерец, Толбухински окръг; 31) с. Завет, Разградски окръг; 32) с. Иваново, Русенски окръг; 33) с. Игнатица, Врачански окръг (Черепишки манастир); 34) с. Кабиле, Ямболски окръг; 35) Каварна; 36) Калиакра; 37) с. Камен бряг, Толбухински окръг; 38) с. Каравелово, Ямболски окръг; 39) Карасура (с. Рупки), Старозагорски окръг; 40) с. Килифарево, Великотърновски окръг; 41) с. Кипра, Варненски окръг; 42) с. Ключ, Благоевградски окръг; 43) с. Кокаляне, Софийски окръг; 44) кв. Колуша, Кюстендил; 45) с. Косово, Шуменски окръг; 46) с. Кошов, Русенски окръг; 47) с. Красен, Русенски окръг; 48) с. Кривина, Русенски окръг; 49) с. Кривня, Разградски окръг; 50) с. Крагулево, Толбухински окръг; 51) с. Крън, Старозагорски окръг; 52) Кюстендил; 53) Кърджали; 54) с. Лиляче, Врачански окръг; 55) Ловеч; 56) с. Мадара, Шуменски окръг; 57) Мездра; 58) с. Мезек, Хасковски окръг; 59) с. Младежко, Бургаски окръг); 60) с. Невша, Варненски окръг; 61) с. Неделково, Пернишки окръг; 62) с. Николово, Русенски окръг; 63) с. Нисово, Русенски окръг; 64) с. Оброчище, Толбухински окръг; 65) с. Одърци, Толбухински окръг; 66) с. Окорш, Силистренски окръг; 67) с. Оногур, Толбухински окръг; 68) с. Осеновлак, Софийски окръг; 69) Панагюрище; 70) с. Паталеница, Пазарджишки окръг; 71) Перущица, Пловдивски окръг; 72) Петрич; 73) с. Петров дол, Варненски окръг; 74) с. Пиргово, Русенски окръг; 75) с. Писанец, Русенски окръг; 76) с. Прибой, Пернишки окръг; 77) Провадия; 78) с. Равна, Варненски окръг; 79) Рилски манастир; 80) с. Руйно, Силистренски окръг; 81) с. Ръждавица, Кюстендилски окръг; 82) Садовец, Плевенски окръг; 83) с. Сваленик, Русенски окръг; 84) Севлиево; 85) с. Седлари, Кърджалийски окръг; 86) с. Сеново, Разградски окръг; 87) Симеоновград; 88) Сливен; 89) Смядово, Шуменски окръг; 90) Созопол; 91) Сопот; 92) Стара Загора; 93) с. Табачка, Русенски окръг; 94) с. Татул, Кърджалийски окръг; 95) с. Топола, Толбухински окръг; 96) с. Триград, Смолянски окръг; 97) с. Тръстеник, Русенски окръг;*

98) с. Туховища, Благоевградски окръг; 99) с. Фотиново, Кърджалийски окръг; 100) с. Цар Крум, Шуменски окръг; 101) с. Хайредин, Врачански окръг; 102) Хасково; 103) с. Хума, Разградски окръг; 104) с. Червен, Русенски окръг; 105) с. Черниче, Благоевградски окръг; 106) Чипровци, Михайловградски окръг; 107) Шумен; 108) Ямбол.

Fig. 1. Situation des sites archéologiques étudiés du Moyen âge en Bulgarie: 1) village Ablanica, département de Blagoevgrad, 2) Asenovgrad (Asenova krepost), 3) Ahtopol, 4) Balčik, 5) Monastère de Bačkovo, 6) village Baševo, département de Kărdžali, 7) village Bdinci, département de Tolbuhin, 8) village Beden, département de Smoljan, 9) village Belica, département de Gabrovo, 10) Belogradčik, 11) village Bože-nica, département de Sofia, 12) village Borino, département de Smoljan, 13) village Vetovo, département de Ruse, 14) Vidin, 15) village Dolni Voden, département de Plovdiv, 16) Vălčedrăm, département de Mihajlovgrad, 17) Gabrovo, 18) village Garvan, département de Silistra, 19) village Goljam izvor, département de Razgrad, 20) village Goranovci, département de Kjustendil, 21) village Gorna krepost, département de Kărdžali, 22) village Gradnica, département de Gabrovo, 23) village Găläbnik, département de Pernik, 24) village Debnevo, département de Loveč, 25) village Džuljunica, département de Veliko Tărnovo, 26) village Dobroselec, département de Jambol, 27) village Dorkovo, département de Pazardžik, 28) village Durankulak, département de Tolbuhin, 29) village Djadovo, département de Sliven, 30) village Ezerec, département de Tolbuhin, 31) village Zavet, département de Razgrad, 32) village Ivanovo, département de Ruse, 33) village Ignatica, département de Vraca (Monastère de Čerepiš), 34) village Cabile, département de Jambol, 35) Kavarna, 36) Kaliakra, 37) village Kamen brjag, département de Tolbuhin, 38) village Karavelovo, département de Jambol, 39) Karasura, département de Stara Zagora, 40) village Kilifarevo, département de Veliko Tărnovo, 41) village Kipra, département de Varna, 42) village Ključ, département de Blagoevgrad, 43) village Kokaljane, département de Sofia, 44) quartier Koluša, Kjustendil, 45) village Kosovo, département de Šumen, 46) village Košov, département de Ruse, 47) village Krasen, département de Ruse, 48) village Krivina, département de Ruse, 49) village Krivnja, département de Razgrad, 50) village Krăgulevo, département de Tolbuhin, 51) village Krăn, département de Stara Zagora, 52) Kjustendil, 53) Kărdžali, 54) village Liljače, département de Vraca, 55) Loveč, 56) village Madara, département de Šumen, 57) Mezdra, 58) village Mezek, département de Haskovo, 59) village Mladežko, département de Burgas, 60) village Nevša, département de Varna, 61) village Nedelkovo, département de Pernik, 62) village Nikolovo, département de Ruse, 63) village Nisovo, département de Ruse. 64) village Obročište, département de Tolbuhin 65) village Odărci, département de Tolbuhin, 66) village Okorš, département de Silistra, 67) village Onogur, département de Tolbuhin, 68) village Osenovlak, département de Sofia, 69) Panagjurište, 70) village Patalenica, département de Pazardžik, 71) Perušti-ca, département de Plovdiv, 72) Petrič, 73) village Petrov dol, département de Varna, 74) village Pirgovo, département de Ruse, 75) village Pisanec, département de Ruse, 76) village Priboj, département de Pernik, 77) Provadija, 78) village Ravna, département de Varna, 79) Monastère de Rila, 80) village Rujno, département de Silistra, 81) village Răždavica, département de Kjustendil, 82) Sadovec, département de Pleven, 83) village Svalenik, département de Ruse, 84) Sevlievo, 85) village Sedlari, département de Kărdžali, 86) village Senovo, département de Razgrad, 87) Simeonovgrad, 88) Sliven, 89) Smjadovo, département de Šumen, 90) Sozopol, 91) Sopot, 92) Stara Zagora, 93) village Tabačka, département de Ruse, 94) village Tatul, département de Kărdžali, 95) village Topola, département de Tolbuhin, 96) village Trigrad, département de Smoljan, 97) village Trăstenik, département de Ruse, 98) village Tuhovišta, département de Blagoevgrad, 99) village Fotinovo, département de Kărdžali, 100) village Car Krum, département de Šumen, 101) village Hajredin, département de Vraca, 102) Haskovo, 103) village Huma, département de Razgrad, 104) village Červen, département de Ruse, 105) village Černiče, département de Blagoevgrad, 106) Čiprovci, département de Mihajlovgrad, 107) Šumen, 108) Jambol

задачи при бъдещата теренна работа ще бъде постепенното намаляване на броя на проучваните обекти и разумното съсредоточаване на вниманието към по-малко, но особено важни от гледна точка на генералната перспектива паметници.

Нарасналите възможности на средновековната археологическа наука през изтеклите 10 години особено добре могат да се проследят по участието на български археолози в значителни по характера си научни форуми. На III конгрес (Братислава, 1975) и особено на IV конгрес (София, 1980) по славянска археология те изнесоха няколко десетки доклади и научни съобщения, които получиха спонтанно международно одобрение. Проучванията в областта на материалната култура на славяни и прабългари бяха докладвани на българо-съветската среща по прабългарската култура (Шумен, 1976), на симпозиума „Славяни и номади" (Рилски манастир, 1977) и на симпозиума, проведен от смесената българо-съветска историческа комисия, на тема: „Славяни и прабългари на територията на СССР и НРБ" (Москва, 1983). Дейно участие българските средновековни археолози взеха на II и III конгрес на Българското историческо дружество (1976 и 1981) и особено на тематичната научна конференция на БИД „Средновековният български град" (Търново, 1979). Към тези успешни прояви трябва да се добавят и двата симпозиума, засягащи проблеми на средновековната българска държава и нейното отношение към морето (Несебър, 1979 и Варна, 1980). Връхна точка в научните изяви несъмнено са мероприятията по 1300-годишнината на българската държава — двете българистични конференции в Шумен (1979 и 1980) и най-вече I конгрес по българистика (София, 1981). На него взеха участие няколко

ко десетки средновековни археолози и техните доклади и научни съобщения бяха изслушани с голям интерес в няколко научни секции и на симпозиума „Славяни и прабългари". Няма да бъде пресилено ако се обобщи, че на този конгрес по безспорен начин бе демонстриран извоюваният голям авторитет на българската средновековна археологическа наука.

Естествено е да се очаква при такава активна, ползотворна и всестранна дейност увеличаване и повишаване на качеството на научната продукция. Трудно е сега да се определи точният брой на обнародваните статии и научни съобщения в различни издания през периода 1974—1984 г., а едва ли това е най-съществено в случая. По-важно е да се посочи, че голяма част от тях са несъмнени научни приноси, а други представляват солидна основа за по-нататъшни обобщителни изследвания. Успоредно с това се наблюдава нарастването на научната критика, което се изрази в появата на голям брой рецензии и критични отзиви за обнародвани книги и монографии у нас и в чужбина (само на страниците на сп. „Археология" за изтеклото десетилетие намериха място 30 рецензии и отзиви).

Необходимо е да се отбележи, че значителна част от изследванията на средновековните археолози бяха поместени в Известия на археологическия институт, т. XXXV, посветен изцяло на средновековната българска култура, в изданията Царевград Търнов (т. II и III), Плиска—Преслав (т. I, II, III), Преслав (т. II и III), „Средновековният български град", „Архитектурата на Първата и Втората българска държава", „Средновековна България и Черноморието", Стърмен, Перник, Сборник в чест на проф. Иван Дуйчев и Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. Значителен успех представлява появата на регионални годишници и известия на българските музеи, в които голяма част от материалите са със средновековна тематика. Бяха обнародвани над 20 монографии, в които бе потърсен отговор на редица въпроси, свързани с развитието на средновековната фортификация, материална култура, изкуство, архитектура, приложно изкуство. По-голямата част от печатната продукция бе осъществена през последните пет години и по нея може да се измери достойният принос на средновековната археологическа наука в отбелязването на 1300-годишния юбилей на българската държава.

Изпълняването на набелязаната научна програма даде възможност за по-дейно включване на резултатите от научните изследвания и на самите паметници, открити при разкопките, в музейната практика. Появиха се високо издържани в научно и художествено отношение музейни експозиции като тези на окръжните исторически музеи в Плевен и Шумен, на Историко-художествения музей във Варна, на Националния исторически музей, на Националния археологически музей. Осъществени бяха такива интересни изяви като изложбите „Женски накити през вековете" (1976) и особено изложбата „Култура и изкуство на средновековната българска държава" (1977), която по-късно, обогатена с нови експонати, представи достойно българската култура в чужбина и послужи за основа на средновековната експозиция на Националния исторически музей. В изложбените зали бе проведена научно-популярна лектория, а събуденият от нея обществен интерес доведе до обнародването на изнесените лекции в отделна книга (История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981). Отбелязаните по-горе инициативи бяха съпроводени от активизирането на музеите в страната, които осъществиха голям брой изложби, конференции, лектории и други научни мероприятия.

Изследванията в областта на средновековната археология протичаха главно в три направления. Първото от тях бе подчинено на хронологическите принципи в развитието на средновековната култура. В тази насока стремежът бе да се изяснят съдържанието и спецификата на отделните исторически периоди и да се проследи връзката помежду им. Може със задоволство да се отбележи, че в това отношение бяха постигнати сериозни успехи не само при изследването на материалната и духовната култура на Първото и Второто българско царство (с известен превес към Първото), но и на пренебрегваните и недооценявани в близкото минало периоди на византийското владичество и първите векове от османското владичество на Балканите.

Особено внимание при планирането, организирането и провеждането на научните изследвания бе обърнато на изясняването на териториалните особености в развитието на средновековната култура. Активното участие в изпълнението на няколко национални научноизследователски програми (Добруджанска, Родопска, Стран-

джанско-Сакарска), както и тези за отделни градове и окръзи, като програмата Мелник, програмата за изучаване на Разградски окръг и др., дадоха много положителни резултати. Голяма част бяха обнародвани в периодични издания или в тематични сборници, като например в представения за печат сборник за етнокултурното развитие на Добруджа през средновековието.

Изключително важно е третото направление, което се изразява в провеждането на проблемно-тематични теренни и кабинетни изследвания. Необходимостта наложи проучванията да се подчинят на няколко основни и водещи проблеми и усилията да бъдат обединени за тяхното успешно изпълнение. Макар и не напълно последователно, тази тенденция все повече се налага в археологическата практика. Разбира се, посоченото по-горе разделяне на проучванията в хронологичен, териториален и проблемно-тематичен аспект е условно, тъй като в цялостната дейност те се преплитат и взаимно допълват. Това естествено се отрази положително върху качеството на научните разработки, от една страна, придавайки им необходимата тематична дълбочина и насоченост, от друга, изпълвайки ги с конкретно съдържание, и, от трета, доближавайки ги плътно до изискванията на нашето съвремие, т. е. придавайки им максимално практическо-приложен характер.

Един от възловите проблеми на българската средновековна археология е изясняването на етногенетичните процеси на Балканския полуостров във втората половина на I хилядолетие на н. е., довели до формирането в края на IX и началото на X в. на единната българска народност[3]. Общите черти на тези процеси са вече изяснени в историческата наука, но техните конкретни прояви, изразени най-вече в материалната сфера от живота на обществото, все още не са напълно уточнени докрай. Ето защо значителна част от теренните проучвания през последните години е насочена към издирването и научното осмисляне на материалните останки от етнически групи, които поставят основата на българската народност[4]. Резултатите от тези проучвания са обнадеждаващи. Изяснени са редица въпроси, засягащи същността на славянската и прабългарската култура и културата на завареното местно население, а също и на влиянията между тях, довели според някои изследвачи до своеобразна симбиоза между посочените етнокултурни общности[5]. За да се достигне обаче до този верен извод, бе необходимо да се преодолее неправилната теза за т. нар. континуитет на местната култура — теза, която отричаше или силно подценяваше ролята на славяните и особено тази на прабългарите във формирането на общобългарската култура[6]. Това преодоляване стана възможно само след внимателния, всестранен и обективен анализ на данните от археологическите находки.

Преди всичко необходимо бе да се изяснят особеностите на ранновизантийската култура през периода, предшествуващ заселването на славяни и прабългари на юг от Дунав. Разкопани бяха значителен брой селища, крепости, некрополи, както и различни архитектурни паметници (базилики, жилищни и официални сгради). Установено бе, че контакти между заварената и новата култура наистина са налице, но те не са еднакви и равномерни във всички части на Балканския полуостров[7]. Докато в Южна България сношенията са по-непосредствени и осезателни, то в Северна и най-вече в Североизточна България, където се създава същинската раннобългарска култура, те носят спорадичен, частичен и косвен характер. Това бе доказано убедително с разкопките в Изгралия особено важна роля в историята на българската държава по време на нейното основаване Доростол, крепостта при с. Одърци, Толбухински окръг и някои други селища и крепости. Резултатите от разкопките дадоха основание на изследвачите да заключат, че наличието на топографски и отчасти градоустройствен континуитет „не могат да бъдат класифицирани като елементи на непосредствена културна приемственост“[8]. Диференцираното изучаване на различни групи от археологически паметници потвърди напълно това мнение и показа, че в раннобългарската култура навлизат редица елементи от синкретичната византийска култура. Това не означава обаче културен континуитет, а сочи наличието на приемственост само на някои черти от завареното културно-историческо наследство. Пряко или при посредничеството на Византия (предимно на нейните периферни провинциални области) в България се възприемат и творчески се преработват различни занаятчийски дейности (например стъкларството)[9], използуват се мотиви от архитектурната декорация, каменната пластика и металопластиката[10], възприемат се елементи от духовната култура[11],

които се превръщат във важни съставки на раннобългарската култура.

Сериозна предпоставка за изясняване и проследяване на специфичните черти на славянската и прабългарската култура на Балканския полуостров са многобройните изследвания през изминалото десетилетие, посветени на двете етнически групи. В тях бе обърнато особено внимание на периода преди създаването на държавата[12], проследен бе етническият състав на населението в началните векове от нейното съществуване[13], което позволи да се поставят на разискване въпросите за периодизацията и същността на ранносредновековната материална култура[14]. През последните години продължи активното проучване на славянските археологически паметници[15], засили се извънредно много интересът към прабългарската култура[16]. В тази насока българската археологическа наука получи действена помощ от съветските археолози и от много учени от други страни[17].

При проследяването на етногенетичните процеси важна роля играе характерът на погребалния обряд, на което вече бе обърнато внимание[18]. Това наложи продължаването на настойчивото издирване, разкопаване и обнародване на ранните славянски и прабългарски некрополи (езически и християнски) предимно в Североизточна България[19]. Въз основа на получените данни бе направен опит да се проследят етапите на етногенеза и да се очертаят характерните черти на отделните етнически съставки[20]. За съжаление, този опит все още не надхвърля рамките на емпирично изследване, поради което не можа да бъде постигната най-важната цел — да се посочат конкретните прояви на споменатата по-горе „симбиоза“ в нейния начален стадий и в по-нататъшното развитие до пълното превръщане на отделните етнически компоненти в единно цяло. Очевидно тази задача стои с цялата си сложност пред средновековните археолози в бъдещата им работа.

Друг важен проблем е изясняването на поселищната структура на средновековната българска държава и произтичащите от него въпроси за характера на укрепителните съоръжения и крепости, за облика на средновековните селища, за зараждането и развитието на феодалния град. На разрешаването им бяха подчинени значителни по обем и качество теренни изследвания, а в резултат на тях се появиха многобройни публикации и няколко обобщаващи труда.

Проучванията недвусмислено показаха, че българската ранносредновековна държава изгражда сложна многостепенна отбранителна система, при което са използувани прабългарските и славянските традиции на укрепяване, успешно съобразени и съчетани с развитите фортификационни похвати на Византийската империя[21]. За пръв път в по-широки мащаби бяха разкопани землени отбранителни съоръжения — както такива в пограничните райони на страната (по р. Дунав, покрай Черно море, по Старопланинската верига и в Северозападна България), така и на редица раннобългарски крепости в Североизточна България[22]. Изясняването на конкретните паметници даде възможност да се направят интересни наблюдения по отношение на конструктивните особености на землените и каменноземлените строежи, да се набележат някои локални различия, позволяващи установяването на по-точна датировка и интерпретация. Най-същественият резултат от посочените изследвания бе безспорното определяне на българския произход на по-голямата част от валовете в Добруджа и северно от Дунав, които през епохата на Първото българско царство са били неделима част от неговата отбранителна система.

Никак не е случайно, че през последните години вниманието към българските крепости от епохата на развития феодализъм се повиши и разшири многократно. Това се дължи на факта, че тези крепости предлагат богата информация за най-съществените страни на историческия процес, а значителна част от тях прерастват в градски центрове. Наред с проучването на отделни крепости като тези при Никопол, с. Анево, Пловдивски окръг, с. Тъжа, Старозагорски окръг, Ловеч, Оряхово, Асенова крепост при Асеновград, крепостта „Урвич“ край София и др.[23] ценни наблюдения бяха извършени върху групи крепости от исторически обособени територии[24] или в по-големи или помалки съвременни географски и административни райони[25]. Заедно с анализа на крепостните конструкции, плановете и формите на крепостните елементи, установяването на историческата роля на крепостите бяха направени опити да се намери мястото на средновековната крепост в структурата на феодалното стопанство през XII—XIV в., като „административен и стопански център на имението, като резиденция на феодала“[26].

Значително постижение в изследването на крепостното строителство е започналото издаване на резултатите в няколко тома на всички средновековни крепости и градове[27]. Това несъмнено ще даде още по-пълна и обобщена представа за постигнатото в тази област от българската средновековна археология.

Значителни усилия положиха българските археолози за изясняването на облика на ранносредновековните селища[28]. Проведените разкопки показаха, че те възникват като укрепени или неукрепени (открити) върху свободна или заселена преди това територия и поради това, както и поради въздействието на някои традиционни форми на поселищен живот[29], тяхното по-нататъшно развитие се отличава с голямо разнообразие (с. Дуранкулак, Толбухински окръг)[30]. Заедно с териториалната характеристика постепенно се очертават контурите на икономическия живот, който в по-голямата част от селищата има определено селскостопански характер (с. Овчарово, Търговищки окръг)[31], но в някои случаи надделяват занаятчийските производствени дейности (с. Виница, Шуменски окръг)[32]. Интересни наблюдения бяха извършени над ранносредновековни селища, израснали върху останките на антични или късноантични крепости и градове, каквито са случаите със селищата в очертанията на Ятрус, Диоклецианопол, ранновизантийската крепост при с. Одърци и др.[33] Показателен пример в това отношение предлага анализът на керамичния комплекс в Средец през периода IX—XIV в. Вижда се, че през ранното средновековие е налице вече доста многобройно население, но цялата територия на антична Сердика не е била заселена. През следващите векове обитаваните терени постепенно се увеличават[34].

Селищната традиция оказва влияние и върху формирането на българския средновековен град. Това се вижда от данните, получени при разкопаването на редица градове като Дръстър[35], Перник[36] и др. Но, както вече бе справедливо посочено, значението на поселищната приемственост не бива да бъде надценявано, защото средновековният град не е пряк приемник на античния или късноантичния град[37].

През изтеклото десетилетие продължиха планомерните разкопки в много от късносредновековните градове — Мелник, Червен, Шумен, Овеч и др.[38] Направени бяха наблюдения и обобщения относно териториалното и социално-икономическото устройство на средновековния град в България[39], както и някои констатации и сравнения с градовете в други средновековни държави през XII—XIV в. В много от крепостите бяха проучени водоснабдителните съоръжения — водопроводи, водохранилища, кладенци (Червен, Мелник и др.)[40]. Установено бе, че независимо от типологичната близост са налице редица особености, продиктувани от културните и историческите традиции, художествените похвати и бита на народа, както и от известни външни влияния[41].

Естествено при изследването на въпросите около появата и развитието на средновековния град главното внимание бе насочено към столиците Плиска, Преслав и Велико Търново. Разгърналите се значителни разкопки на първата българска столица показват, че Плиска изминава значителен път в развитието си и претърпява голяма еволюция[42]. От огромен първоначален военен лагер тя започва постепенно да придобива черти на средновековен град. Първопостроената вътрешна крепост, открита и изследвана в последните години от група съветски археолози[43], се разширява, благоустроява и придобива облик на укрепено градско ядро (градски център). В същото време във Външния град, осеян първоначално с малки селища (махали), започват да се появяват значителни по площ затворени архитектурни комплекси, за които се изказва предположението, че имат феодален характер и представляват зародиш на феодални имения[44].

Още по-ярко изявен градски облик придобива Преслав след превръщането на военната крепост в столица[45]. Територията на града се разделя на няколко добре очертани зони, които са обособени и заедно с това свързани помежду си, като изпълняват различни стопански, социални или културни функции[46]. Разкопките сочат, че този процес е бил съпроводен с усилено строителство на монументални сгради, с изграждане на улична, канализационна и водопроводна система.

Пълна и разгърната представа за града през епохата на развития феодализъм предлага Велико Търново. Интензивно провежданите археологически разкопки позволиха да бъде изследвано централното ядро на града — Царевец, и някои от останалите райони[47]. В хода на проучванията бяха събрани нови данни за ранносредновековното селище на хълма Царевец[48], бяха установени градоустроителните принципи, особеностите на строителната техника и планировката на града[49].

Съществен момент в изучаването на средновековния град е изясняването на неговата икономика. Чрез разкопки бяха получени много сведения за състоянието и развитието на редица занаяти. В Плиска бяха открити железарски и медникарски работилници[50], в Търново и Мелник бяха получени данни за металодобива и металообработването[51], извършено бе обобщено изследване на ковашкия инструментариум и на железообработващите съоръжения, намерени на територията на средновековната българска държава[52]. Останки от стъкларски работилници бяха открити в Плиска и Стара Загора[53], проследено бе приложението на стъклото в средновековните сгради[54], а химическите анализи на средновековни стъкла от Преслав, Хисар, Търново и София даде право да се заключи, че средновековните стъклари са използували изцяло древната химикотехнологична традиция[55].

Сериозни са успехите на средновековните археолози в изучаването на керамичното производство. Откриването и изследването на керамични пещи в средновековните селища при с. Топола, Толбухински окръг, с. Хотница, Великотърновски окръг[56], както и многобройният керамичен материал от епохата на Първото българско царство допълниха и разшириха досегашните констатации[57]. За пръв път вниманието на изследвачите бе насочено към почти неизследвания керамичен комплекс от XI—XII в.[58] Заедно с откриването на многобройна керамика от периода XIII—XIV в. (от Калиакра, Шумен, Крумово кале, Търговищки окръг, Мелник и др.)[59] се попадна на пещи за производство на сграфито керамика във Варна[60].

Приносен характер имат някои трудове, в които се проследява организацията на занаятчийското производство (например тухларство и каменоделство). Спирайки се на откритите знаци върху тухли и камъни от градежите, повечето автори са склонни да ги обвържат с производствения процес и да направят важния извод за високите производствени възможности на българското средновековно общество[61]. Пак със строителството са свързани и други занаяти като варджийството, за което може да се съди по откритите три варници в Калиакра, датирани с керамични фрагменти в XIII—XIV в.[62]

Средновековната архитектура е подчинена на градоустройството и се е изменяла в зависимост от измененията в него. Това може да се установи както по жилищното, така и по монументалното строителство. Останките от жилищна архитектура както от епохата на ранното средновековие[63], така и от времето на зрелия феодализъм[64] сочат, че българската строителна култура е била на твърде високо ниво. Същевременно архитектурата изпитва различни влияния, което се вижда най-добре в монументалните паметници — дворцовите комплекси, градските бани, култовите постройки[65]. Изказана бе идеята, че в основата и на източните, и на западните влияния лежат по-стари образци и източници, инспирирани от античните традиции[66].

Най-голям дял сред публикуваните архитектурни паметници заемат култовите сгради. През последните десетина години бяха открити, проучени и отчасти обнародвани десетки църкви в столиците Плиска, Преслав, и Велико Търново, в Мелник, Перник, Видин, с. Цар Крум, Шуменски окръг, с. Леденик, Великотърновски окръг, с. Гиген, Плевенски окръг, и др.[67] Особено внимание бе обърнато на представителните архиепископски и патриаршески резиденции в столичните центрове, на шедьоврата на ранната българската архитектура Кръглата църква, както и на забележителния комплекс „Великата лавра“ в Търново[68]. Според някои наблюдения корените на богатата декоративна керамопластична система в българската средновековна архитектура от XII—XIV в., която оказва активно въздействие на архитектурата на съседните страни, могат да се търсят в Преславската култура — началото на X в.[69]

Сериозни приноси бяха направени в проучването на средновековните манастири. Изцяло бе разкопан манастирът при Голямата базилика в Плиска и дворцовият манастир в Преслав, довършени бяха разкопките на манастира в м. Тузлалъка в Преслав, в процес на разкопаване е забележителният манастир при с. Равна, Варненски окръг[70]. Безусловно бе доказано, че раннобългарските манастири са били основни средища на културен живот на българското общество[71]. Също ценни резултати бяха добити при разкопките на манастири от епохата на Второто българско царство — в Търново (Царевец), Килифаревския манастир, Рилския манастир и др.[72], както и на редица скални манастири, предимно в Североизточна България[73].

Значителна част от изследванията на българските археолози през разглеждания период бяха посветени на средновековното из-

куство. В многобройни статии и научни съобщения бяха обнародвани редки паметници, бележещи пътя на формирането на българското изкуство, неговия синкретичен, но заедно с това и единен характер. За пръв път бе направен опит за систематизирано изучаване на произведенията на ранновизантийското изкуство, оказало значително влияние върху раннобългарската художествена култура[74]. Заедно с това бяха засегнати някои страни от самобитното творчество на прабългарския етнос — рисунките-графити[75].

Необходимо е да се посочи, че по-голямата част от обнародваните паметници на изкуството произхождат от редовни археологически разкопки, което предлага значително по-богата информация, повишава неимоверно много тяхната научна стойност. Това важи както за накитите от Плиска, Преслав, Велико Търново, Калиакра, средновековното селище при Хисар, Пловдивски окръг, и много други[76], за многобройните метални кръстове-енколпиони от разкопки и от различни музейни колекции[77], така и за редките стеатитови, каменни, метални и керамични иконки на различни светци, апостоли, архангели[78] и за колективните находки на богато украсени златни, сребърни и бронзови съдове[79]. Едновременно с публикуването на новооткритите материали вниманието на изследвачите бе насочено и към въпросите на производствените технологии на предметите с приложен характер, към изясняването на иконографските типове, връзките и влиянията между българското изкуство и изкуството на съседните страни и особено това на Византия, направени бяха сполучливи опити за възстановяване по археологически път на средновековното облекло[80]. Цялостно бе издадено, анализирано и интерпретирано богатото Преславско съкровище[81], преиздадено бе съкровището от Над сент Миклош и чрез направените типологични и иконографски сравнения с откритите в последните години нови находки бе потърсено и потвърдено неговото изключително важно място в средновековната българска металопластика[82].

Представата за успехите на средновековната археология в областта на изкуството не може да бъде пълна, без да се отбележат обнародваните интересни, макар и немногобройни произведения на каменната пластика[83]. Бяха поставени някои закономерни и обобщаващи въпроси като този за тенденциите в развитието на ранносредновековната каменна пластика, за търсенето и очертаването на различните етапи в развитието на фигуралната и на декоративната скулптура[84]. Успоредно с това в науката бяха въведени нови находки от кръга на преславската рисувана керамика и бяха направени ценни наблюдения върху съдържащите се в нея изображения и декоративни мотиви[85]. Все по-задълбочено се поставят и успешно се решават въпросите, засягащи важни страни от същността на монументалната живопис като този за специфичните черти в иконографията на стенописите[86], правят се опити за изясняване семантиката и художествената стойност на хералдични и фантастични животински изображения от репертоара на сграфито керамиката[87].

Проучванията на някои археологически паметници, предимно произведения на изкуството и архитектурата, предложиха нови сведения за изясняване на езическите религии на славяни и прабългари и постепенното преминаване на българското общество към общата за двата етноса християнска религия. За пръв път бяха издирени по-определени данни за същността на славянското езичество. Изследвано бе оригинално култово изображение на четирилико славянско божество, намерено в Преслав[88], открито и разкопано бе първото засега славянско светилище, устроено в развалините на ранновизантийско казармено помещение в Монтана[89]. Съпоставени с останалите исторически сведения — писмени, фолклорни, етнографски, археологическите находки спомагат за проследяване на някои от основните линии в развитието на славянското езичество[90].

Много по-пълно и по-задълбочено бяха изследвани въпросите на прабългарската религия, което се дължи на наличието на по-голям брой паметници. Обилна светлина бе хвърлена върху значението на някои специфични култове като този към слънцето[91], на някои космологични[92], символномагични и тотемистични[93] представи, голяма част от които изкуството е съхранило като отглас от тюркския епос[94]. Предмет на няколко изследвания бяха шаманистичните възгледи на прабългарите[95]. Убедително бе доказано, че тази примитивна религиозна практика има широко разпространение и се запазва продължително време в съзнанието на езичниците редом с вече наложения и добре развит култ към върховното божество Тангра[96]. Силата и въздействието на култа към Тангра бяха проследени в широкото разпространение на изградените в негова чест

светилища (капища), в които са извършвани сложни ритуални действия[97]. Събрани и подкрепени от останалите исторически данни, археологическите находки спомогнаха за по-релефното очертаване на същността и системата на прабългарската религия и на тясната ѝ връзка с централноазиатския тенгризъм[98]. Заедно с това в някои изследвания бе направен опит да се набележат и пътищата, по които се преминава от езичество към християнство. Това става чрез едновременното използуване на някои символи[99] и с преклонението пред алегорични животински изображения, които постепенно християнската религия изпълва с ново съдържание[100].

Специално внимание заслужава повишеният интерес на средновековната археология към периода, обхващащ началните векове на турското робство (XV—XVII в). Важността на тази проблематика произтича от обстоятелството, че, от една страна, редица прояви на материалната и на духовната култура през Второто българско царство продължават своето развитие и в новите условия на османския феодализъм, и, от друга, „именно в тази епоха (XV—XVIII в.) трябва да се търсят чертите на онези регионални особености на материалната култура (жилища, народно облекло, тъкани, везби и др.), които в по-късно време са установени от етнографията“[101]. Проучването бе насочено към някои паметници на архитектурата (църквата в с. Хърсово, Разградски окръг)[102]. водоснабдяването на Пловдив[103] и изследването на някои занаяти. Открити и издадени бяха няколко грънчарски пещи във Варна и Варненско и бе направено проучване на керамиката с рисувана украса от Търново (XV—XVII в.), като бе отбелязана генетичната ѝ връзка с керамичния комплекс от XIII—XIV в.[104] Извършени бяха интересни наблюдения над стенописи в някои църкви (с. Марица и Алинския манастир)[105], както и върху Арбанашките иконостаси от XVI—XVII в.[106] Важни констатации бяха направени във връзка с метални пандантиви с руски произход от XVI—XVII в., в които изследвачите откриват следи от средновековни образци от византийски произход от XI—XIV в.[107] Не бе отмината без внимание и появата на чуждестранни стоки на българския пазар и навлизането им в бита на населението[108]. Най-сетне увеличиха се находките от произведения на златарството[109], което доведе до написването и издаването на проблемни студии и каталози [110].

Естествено посочените постижения са само успешно начало, което трябва да се развива в бъдеще чрез включването на нови теми и изследвачи, издирването на по-голям брой паметници и тяхното задълбочено научно издаване, систематизиране и интерпретиране.

Приключвайки прегледа на постиженията в областта на българското средновековие през последните десет години, трябва да изтъкнем, че те са значително повече от отбелязаните тук. Понятни причини ни принудиха да направим изложението предълно сбито и да пропуснем много заглавия на статии и научни съобщения. Но и така става ясно, че успехите са значителни и доказват активната дейност на средновековните археолози. Тези успехи обаче не биха били така съществени, ако не беше налице важната черта в изследванията — техният подчертано интердисциплинарен характер. В една или друга степен работата на археолозите бе подпомагана и улеснявана от специалисти, работещи в различни научни области. В това отношение на първо място стои тясното сътрудничество с епиграфи и нумизмати (резултатите от тяхната дейност са тема на други статии). Задълбочени и целенасочени бяха антропологичните изследвания[111]. Проучването на паметниците в Плиска и Преслав бяха решително подпомогнати от проведените над тях геофизични и инженерно-геоложки наблюдения[112]. Все по-задълбочени стават комплексните проучвания на Мадарския скален релеф с оглед неговата трайна консервация и запазване от природни въздействия[113]. Към теренни проучвания все по-често се пристъпва след провеждане на археомагнитни изследвания[114] и аерофотодокументиране на земната повърхност[115]. Разнообразни приноси бяха извършени в областта на изследването на технологията на железообработването[116], при изучаването и систематизирането на растителните и животинските останки от разкопките[117], а детайлната теренна и лабораторна обработка на материали от погребения даде възможност за по-пълно и точно възстановяване на историческата действителност[118]. Всичко това спомагаше и ще спомага натрупаният богат фактически материал да служи пълноценно за още по-задълбочени и обхватни научни обобщения.

[1] За постиженията в предшествуващите 30 години вж.: Ст. Ваклинов. Плиска за тридесет години. — Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 28 и сл.; Т. Тотев. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 48 и сл.; С. Георгиева. Материалната култура на Втората българска държава. — Археология, XVI, 1974 г., кн. 3, с. 61 и сл.; М. Станчева. Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV—XVIIв.)— Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 73 и сл.; Д. Ангелов. Тридесет години българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието. — Археология, 1974, кн. 3, с. 1 и сл.

[2] Обобщени данни за проучванията на тези обекти се съдържат в: Археологически открития и разкопки — издания на резюмета на докладите, четени на съответните годишни археологически конференции на АИМ от периода 1975—1984 г.

[3] Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1981, с. 260.

[4] Широките мащаби на тези проучвания могат да се проследят в обзорните статии на: Л. Бобчева. Археологически изследвания в Толбухинско през 1976 г. — Векове, VI, 1977, кн. 3, с. 85 и сл.; Д. Димитров. Археологически проучвания във Варненско през периода VI—X в. — ИНВМ, XIX, 1983, с. 35 и сл.; Ст. Стоянов. Археологически проучвания в Разградски окръг. — МПК, XXIII, 1983, кн. 3, с. 9 и сл.; К. Койчева. Археологически разкопки и проучвания в Габровски окръг. — Векове, VIII, 1979, кн. 3, с. 64 и сл.; Г. Александров. Археологически изследвания в Михайловградски окръг. Резултати и проблеми. — МПК, XXIII, 1983, кн. 4, с. 22 и сл.; Б. Николова. Археологически проучвания във Врачански окръг. Резултати и перспективи. — МПК, XXII, 1982, кн. 2, с. 12 и сл.; Н. Гиздова. Археологически проучвания в Пазарджишки окръг. Постижения и проблеми. — МПК, XXIII, 1983, кн. 2, с. 14 и сл.

[5] Д. Ангелов. Основни моменти в развитието и облика на средновековната българска култура. — Археология, XXII, 1980, кн. 4, с. 13—25.

[6] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977; Д. Овчаров. Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура. — Археология, XXV, 1983, кн. 3, с. 16—26.

[7] Ст. Ваклинов. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в.— ИИД, XXIX, 1974, с. 177 и сл.

[8] Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. За приемствеността в ранносредновековната култура на Южна Добруджа. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 1982, с. 185.

[9] Г. Джингов. Традиции и влияния в старобългарското стъкларство от IX—X в. — В: България в света от древността до наши дни. I. С., 1979, с. 239—243.

[10] М. Ваклинова. Ранновизантийската архитектурна декорация и украсата на ранносредновековните български постройки. — В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 93 и сл.; Канелюрата в Преславската декорация. — Преслав. II. С., 1976, с. 209; Н. Овчаров. Два медни пандантива с изображения на архангели от Преслав. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 89—96.

[11] Т. Смядовски. За старохристиянските черти на преславската култура. — Археология, XXV, 1983, кн. 3 с. 3—15

[12] Д. Ангелов. Славяни и прабългари до образуването на българската държава. — Археология. XXI, 1979, кн. 2, с. 20—24.

[13] Ст. Станилов. Проучванията върху етническия състав на населението от Първата българска държава (по археологически данни). — Археология, XVIII, 1976, кн. 2, с. 10—22.

[14] Д. Димитров. Някои черти на старобългарската материална култура. — ИИД, XXXI, 1978, с. 29 и сл.; Ч. Бонев. За периодизацията на ранносредновековната материална култура в Добруджа. — Археология, XXIII, 1981, кн. 3, с. 15—21; В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.

[15] Р. Василев. Проучванията на славянските археологически паметници от Северна България от края на VI до началото на X в. — Археология, XXI, 1979, кн. 3, с. 12—22; Д. Ангелов. Българските славяни. — Векове, VIII, 1979, кн. 4, с. 17 и сл.; Ст. Ангелова. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI—VII в. — Археология, XXII, 1980, кн. 4, с. 1—12.

[16] Д. Димитров. Археологически данни за ранната история на прабългарите по Долния Дунав. — Археология, XVII, 1975, кн. 4, с. 26—32; Ст. Станилов. За материалната култура на прабългарите на юг от Дунава. — Векове, V, 1976, кн. 6, с. 30 и сл.; Д. Овчаров. Прабългарите в българската история и култура (VII—IX в.).–Векове, VIII, 1979, кн. 4, с. 28—37.

[17] Срв. материалите, обнародвани в: Плиска — Преслав. II. Прабългарската култура. С., 1981; и в: Симпозиум „Славяни и прабългари“. С., 1982.

[18] Ж. Въжарова. Погребалният обряд като исторически източник за етническата същност на българската народност (по археологически и етнографски данни). — Археология, XIX, 1977, кн. 2, с. 30—49.

[19] Ст. Станилов. Ранносредновековен некропол в Търговище. — Векове, IV, 1975, кн. 5, с. 73 и сл.; Д. Димитров. Двуобряден ранно-български некропол при Варна. — В: Преслав. II. С., 1976, с. 107 и сл.; Некрополът при гара Разделна. — ИНМВ, XIV, 1978, с. 120 и сл.; К. Ботов. Старобългарски некропол край с. Хитово, Толбухинско. — ИНМВ, XIII, 1977, с. 177 и сл.; Ж. Въжарова. Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. — ИНМВ, XVII, 1981, с. 77 и сл.; Ст. Станилов, Г. Александров. Ранносредновековен некропол при гр. Вълчедръм. — Векове, XII, 1983, кн. 5, с. 56 и сл.; S. Mašov. La necropole médiévale près du village Gradešnica, dep. de Vraca. — ИАИ, XXXV, 1979, с. 31 и сл.

[20] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. По данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976.

[21] Срв. Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X в. С., 1982.

[22] Срв. Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII—XI в.). Варна, 1983.

[23] Ив. Джамбов. Средновековната крепост край с. Анево, Пловдивско. — Векове XI, 1982, кн. 4, с. 59 и сл.; Т. Овчаров. Крепостта „Чоева могила“ край с. Тъжа, Старозагорско. — ИМЮИБ, II, 1979, с. 51 и сл.; Хр. Джамбов, Р. Морева. Архитектурни проблеми на Асенова

крепост в светлината на новите разкопки. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 136 и сл.; Й. Чангова. Ловешката крепост. — МПК, XX, 1980, кн. 5, с. 9 и сл.; Д. Димитрова. Средновековната крепост „Камъка" край Оряхово. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 165 и сл.; Е. Манова. Никополската средновековна крепост. — МПК, XX, 1980, кн. 5, с. 5 и сл.; Д. Овчаров. Крепостта Урвич край с. Кокаляне. — МПК, XXI, 1981, кн. 1, с. 5 и сл.

[24] Ат. Попов. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна крепост. С., 1982.

[25] Д. Аладжов. Крепости и селища в Югоизточна България по време на Първото българско царство. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 121 и сл.; Ив. Балкански. Опис на крепостите в Крумовградско. — ИМЮБ, I, 1975, с. 125 и сл.; Опис на крепостите в Момчилградско. — ИМЮБ, III, 1977, с. 131 и сл.; Ат. Попов. Средновековни крепости в Русалийския проход на Стара планина. — ИИД, XXIX, 1974, с. 337 и сл.; Крепости по Сърнена Средна гора. — ИИД, XXXI, 1978, с. 39 и сл.; Б. Цветков. Средновековни български крепости по долината на Средна Струма и Места. — МПК, XXI, 1981, кн. 1, с. 11 и сл.; Н. Гиздова. Средновековни крепости в Родопите на територията на Пазарджишки окръг. — ИМЮБ, IX, 1983, с. 69 и сл.

[26] Д. Янков. Към въпроса за мястото на средновековните крепости в структурата на феодалното имение. — ИМЮИБ, IV, 1981, с. 68.

[27] Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981.

[28] Вж. Г. Джингов. Археологически проучвания на поселищния живот в средновековна България. — Векове, VIII, 1979, кн. 3, с. 48 и сл.

[29] Ст. Станилов. Селища и аули (Някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долния Дунав VII—VIII в.). — В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов, С., 1984, с. 100—105.

[30] Х. Тодорова. Някои особености в развитието на архитектурата на прабългарското селище на Големия остров край Дуранкулак. — В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум „Славяни и прабългари", С., 1982.

[31] К. Константинов. Старобългарското селище при с. Овчарово, Търговищки окръг. — ГМСБ, III, 1977, с. 30 и сл.

[32] Т. Тотев. За икономическия облик на средновековна Виница. — ГМСБ, VII, 1981, с. 77 и сл.

[33] В. Димова. Ранносредновековно селище над руините на кастела Ятрус. — Векове, IV, 1975, кн. 2, с. 52 и сл.; Ив. Джамбов. Средновековно селище над античния град при Хисар. — ИИД, XXXV, 1983, с. 5 и сл.; Л. Дончева-Петкова. Средновековно селище при с. Одърци, Толбухински окръг. — ИНМВ, XVII, 1981, с. 19 и сл.

[34] M. Stančeva, L. Dončeva-Petkova. Sur la surface habité de Sredec au IX —XIVe ss. — ИАИ, XXXV, 1979, с. 111 и сл.

[35] Ст. Ангелова. Крепостта на средновековен Дръстър. — МПК, XX, 1980, кн. 6, с. 5 и сл.

[36] Й. Чангова. Средновековен Перник. — Векове, V, 1976, кн. 4, с. 5 и сл.

[37] М. Станчева. Селищната традиция и формирането на българския град. — Векове, IX, 1980, кн. 5, с. 32 и сл.

[38] В. Нешева. Средновековният Мелник. — Векове, X, 1981, кн. 4, с. 36 и сл.; С. Георгиева. Средновековният Червен. — МПК, XX, 1980, кн. 4, с. 14 и сл.; В. Антонова. Градоустройство на средновековния град Шумен през XII—XIV в. — ГМСБ, IV, 1981, с. 49 и сл.; Ал. Кузев. Овеч—Проват. — МПК, XX, 1980, кн. 6, с. 11 и сл.

[39] Й. Чангова. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX—XIV в.). — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 79 и сл.

[40] В. Димова, Ст. Йорданов, Д. Иванов. Водоснабдяването на средновековния град Червен. — МПК, XXIV, 1984, с. 2, с. 14 и сл.; Б. Цветков. Водоснабдяване на Мелнишката крепост. — Археология, XXII, 1980, кн. 2, с. 39—46; В. Вълов. Водоснабдяване на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, XIX, 1977, кн. 1, с. 14—29; Ив. Балкански. Водохранилища в крепостите на източните Родопи. — ИМЮБ, IV, 1978, с. 111 и сл.

[41] Й. Чангова. Българският средновековен град и градовете в югоизточна Европа. — В: България в света от древността до наши дни. — I. С., 1979, с. 233.

[42] Срв. Р. Рашев. Плиска — разкопки, проучвания, задачи. — Векове, VIII, 1979, кн. 4, с. 36 и сл.

[43] С. Плетнева, В. Титов. Совместные советско-болгаро-венгерские археологические исследования. — ВАН СССР, 9, 1982, с. 94 и сл.

[44] П. Петрова. Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX—X в. — Археология, XXVI, 1984, кн. 1, с. 52—63.

[45] Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 102 и сл.

[46] D. Ovčarov. Emergence et dévéloppement de la ville de Preslav IXe—Xe ss. (Quelques problèmes et aspects). — Bulgarian historical reviev, VII, 1979, 2, p. 51—61.

[47] Ат. Попов. Природна среда, градоустройствена и обемно-планировъчна структура на средновековния град на хълма Царевец през XII—XIV в. — ГМСБ, VI, 1981, с. 61 и сл.

[48] Й. Алексиев. Ранносредновековното селище на хълма Царевец във Велико Търново (VIII—XI в.). — Векове, V, 1976, кн. 4, с. 65 и сл.

[49] П. Славчев. Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. — ГМСБ, IV, 1978, с. 36 и сл.; Ат. Писарев. Нови данни за градоустройството на хълма Царевец. — Векове, VII, 1978, кн. 5, с. 49 и сл.; М. Долмова-Лукановска. Уличната мрежа в Царевец през XIII—XIV в. — Векове, X, 1981, кн. 4, с. 68 и сл.

[50] Л. Дончева-Петкова. За металодобива и металообработването в Плиска. — Археология, XXII, 1980, кн. 4, с. 27—36; Т. Балабанов. Железарска и медникарска работилница в Плиска. — МПК, XXI, 1981, кн. 4, с. 34 и сл.

[51] Ат. Попов. Металургично производство в Търновград (XIII—XIV в.). — В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 204 и сл.; В. Нешева. Археологически данни за металодобив и металообработване в Мелник. — Българска етнография, IX, 1984, кн. 2, с. 33 и сл.

[52] Ст. Витлянов. Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България. — Археология, XXIII, 1981, кн. 3, с. 54—63.

[53] Л. Дончева, Ж. Златинова. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. — Археология, XX, 1978, кн. 4, с. 37—48; Д. Янков. Останки от средновековна стъкларска работилница в Стара Загора. —ИМЮИБ, VI, 1983, с. 43 и сл.

[54] Г. Джингов. За остъкляването на средновековни сгради. — В: Сб. в чест на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 193 и сл.

[55] Хр. Божков. Стъклото по българските земи. — Годишник на Националния политехнически музей, VIII, 1978, с. 98.

[56] Л. Бобчева. Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухинско.— ИНМВ, XIII, 1977, с. 177 и сл.; Й. Алексиев. Грънчарски пещи и жилища-полуземлянки от IX—X в. край с. Хотница, Великотърновски окръг. — Археология, XIX, 1977, кн. 4, с. 55—60.

[57] Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.

[58] И. Щерева. Принос към проучването на средновековната керамика в България (XI—XII в.). — Археология, XIX, 1977, кн. 3, с. 6—18.

[59] М. Йосифова. Средновековна керамика от Калиакра. — Археология, XXIV, 1982, кн. 3—4, с. 58—71; В. Антонова. Обикновена кухненска керамика от Шуменската крепост. — ГМСБ, IV, 1978, с. 10 и сл.; Н. Овчаров. Принос към проучването на българската средновековна керамика. — ГМСБ, VIII, 1982, с. 59 и сл.; С. Георгиева. Средновековна керамика от Мелнишката крепост. — Археология, XXII, 1980, кн. 2, с. 47—54.

[60] Ал. Кузев. Археологически данни за производство на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII—XIV в. — ИНМВ, XI, 1975, с. 155 и сл.

[61] Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980; Л. Квинто. Средновековни тухли с клейма и знаци от църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. — Археология, XX, 1978, кн. 2, с. 40—57; Т. Макарова, Св. Плетнева. Типология и топография знаков мастеров на стенах внутреннего города Плиски. — В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 212 и сл.

[62] Л. Бобчева. Варници от XIII—XIV в. в Калиакра. — ИНМВ, XVII, 1981, с, 118 и сл.

[63] Д. Димитров. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 212 и сл.

[64] М. Станчева. Към изучаването на средновековната жилищна архитектура. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 274 и сл.

[65] Ст. Бояджиев. По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 32 и сл.; Бележки върху архитектурата на средновековна България (VII—XIV в.). — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, с. 211—228; Д. Василева. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 283 и сл.; П. Георгиев. Строителната история на Малкия дворец в Плиска.— В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 140 и сл.

[66] М. Ваклинова. Дворците в средновековна България. — България 1300. Институции и държавна традиция. 2. С., 1982, с. 255 и сл.

[67] Обобщение на тези проучвания в: Н. Чанева-Дечевска. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980; Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984.

[68] П. Георгиев. Плиска — първи християнски център в средновековна България. — България 1300. Институции и държавна традиция. 2. С., 1982, с. 245 и сл. Резултатите от проучванията на архиепископския и патриаршески център в Преслав не са обнародвани. Ст. Бояджиев. Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, с. 5—126; Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — В: Царевград Търнов. III. С., 1980; Ат. Попов. Търновската Велика лавра.— ИИД, XXXIII, 1980, с. 83 и сл.

[69] D. Săsălov. Problèmes sur l'origine de la décoration de façade céramoplastique. — ИАИ, XXXV, 1979, с. 92 и сл.

[70] Т. Тотев, П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — В: Сб. в чест на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 130 и сл.

[71] Т. Тотев. Преславските манастири, средища на културен живот през IX—X в. — Векове, IX, 1980, кн. 5, с. 46 и сл.

[72] Хр. Нурков, Ат. Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. — ГМСБ, V, 1979, с. 42 и сл.; Я. Николова. Разкопки на Килифаревския манастир (1974—1975). — Археология, XX, 1978, кн. 1, с. 21—35; Г. Джингов. Нови данни за строежа на Рилския манастир. — МПК, XXI, 1981, кн. 5, с. 17 и сл.

[73] А. Маргос. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле. — ИНМВ, XVII, 1981, с. 112 и сл.; Средновековни скални манастири по Суха река. — ИНМВ, XIX, 1983, с. 125 и сл.; В. Антонова. Скалният манастир около Шуменската крепост. — ГМСБ, VII, 1981, с. 86 и сл.; Ст. Йорданов. За скалния манастир при с. Иваново, Русенско. — Векове, VI, 1977, кн. 4, с. 45 и сл.

[74] Д. Овчаров. М. Ваклинова. Паметници на ранновизантийското изкуство в България (IV—VII в.). С., 1978.

[75] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982.

[76] Ж. Въжарова. Златни накити от гроб 27 в Плиска. — Археология, XXII, 1980, кн. 1, с. 52—56; Н. Овчаров. Новооткрит накит от Велики Преслав. — МПК, XXII, 1982, кн. 3—4, с. 52 и сл.; Ив. Акрабова-Жандова. Златна апликация с изображение на лъв от Преслав. — В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 173 и сл.; М. Ваклинова. Медальон с лъвове от Велико Търново. — Векове, V, 1976, кн. 1, с. 69 и сл.; Л. Бобчева. Средновековен накит от Калиакра. — Векове, III, 1974, кн. 2—3, с. 97—98; Ив. Джамбов. Средновековни накити от Хисар (X—XI в.). — Археология, XIX, 1977, кн. 3, с. 56—59.

[77] L. Dončeva-Petkova. Croix d'or —

reliquiaire de Pliska. — ИАИ, XXXV, 1979, с. 74 и сл.; Кръстове-енколпиони във Варненския музей. — ИНМВ, XIX, 1983, с. 113 и сл.; Й. Алексиев. Бронзов кръст-енколпион от Търновград. — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 87—89; Ю. Въльева. Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия. —Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 72—86; Б. Борисов. Средновековни накити и кръстове-енколпиони от музея в Нова Загора. — Векове, XII, 1983, кн. 4, с. 73 и сл.

[78] Г. Кузманов. Византийска иконка-медальон с рядък образ на св. София. — Археология, XVII, 1975, кн. 3, с. 51—54; Т. Тотев. За една каменна иконка от Преслав. — ГМСБ, I, 1975, с. 136 и сл.; Н. Овчаров. Два медни пандантива с изображения на архангели от Преслав.— Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 89—96; Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий.—Археология, XXVI, 1984, кн. 1, с. 63—66; М. Долмова - Лукановска. Стеатитова икона от Царевец. — Векове, XII, 1983, кн. 3, с. 90 и сл.; П. Славчев. Икона на светец-воин от Царевец (XII—XIII в.). — Археология, XIX, 1977, кн. 3, с. 60—65; В. Димова, Ст. Йорданов. Миниатюрни керамични икони от църква 10 в средновековен Червен. — МПК, XXII, 1982, кн. 5—6, с. 24 и сл.

[79] Й. Атанасова. Средновековен позлатен съд от с. Дружба, Видинско. — МПК, XIV, 1974, кн. 2—3, с. 70 и сл.; Ив. Джамбов. Колективна находка на средновековни съдове от Царевец (XIII—XIV в.). — МПК, XVIII, 1978, кн. 1, с. 43 и сл.; Ат. Писарев. Оловна ампула от хълма Царевец във Велико Търново. — Археология, XVIII, 1976, кн. 1, с. 46—50.

[80] М. Долмова - Лукановска. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. — Археология, XXI, 1979, кн. 4, с. 45—52; Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X—XIV в.— Археология, XXIV, 1982, кн. 2, с. 43—49; В. Пуцко. Преславската матрица и въпросът за иконографските образци в изкуството на древния Киев.— Археология, XXV, 1983, кн. 1—2, с. 86—97; В. Нешева. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. — Археология, XVIII, 1976, кн. 2, с. 23—39; M. Vaclinova. Mittelalterlische Schmuckstücke aus Bulgarien. S., 1981.

[81] Т. Тотев. Преславското златно съкровище. С., 1983.

[82] Ст. Ваклинов, М. Ваклинова. Съкровището от Над сент Миклош. С., 1983.

[83] Ж. Аладжов. Старобългарски мраморен релеф от Велики Преслав. — Археология, XXII, 1980, кн. 4, с. 36—43; М. Йосифова. Средновековни релефи от Калиакра. — Археология, XX, 1978, кн. 3, с. 50—58; В. Нешева. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. — Археология, XXVI, 1984, кн. 2-3, с. 109—119; Б. Дрангов, Л. Квинто. Ново тълкуване на каменните скулптурни глави от Велико Търново. — МПК, XVII, 1977, кн. 2, с. 5 и сл.

[84] М. Ваклинова. Тенденции в развитието на ранносредновековната българска скулптура. — В: Първи конгрес по българистика. Симпозиум „Славяни и прабългари". С., 1982, с. 330—350.

[85] Ив. Акрабова-Жандова. Преславската рисувана трапезна керамика. — В: Преслав. II. С., 1976, с. 62 и сл.; T. Totev. Icones peintes en céramique de Tuzlalăka à Preslav.— ИАИ, XXXV, 1979, с. 65 и сл.; Манастирът в „Тузлалъка". — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., 1982; Н. Овчаров. Художественият образ у Йоан Екзарх и в Преславската рисувана керамика. — Проблеми на културата, VIII, 1985, кн. 2, с. 38—49.

[86] E. Manova. Au sujet de certaines particularités spécifiques de l'iconographie de la peinture murale ayant précédeé de réveil national Bulgare. — Bizantinobulgarica, VI, 1980, p. 259 sqq.

[87] Ат. Попов. Изображение на змей върху сграфито керамика. — Векове, V, 1976, кн. 3, с. 79 и сл.; Царски монограми и хералдични изображения от Търновград (XIII—XIV в.). — В: България 1300. Институции и държавни традиции. 2. С., 1982, с. 341 и сл.; Находки на хералдични изображения в България през XII—XIV в. — ИИД, XXXIV, 1982, с. 49 и сл.

[88] П. Георгиев. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. — Археология, XXVI, 1984, кн. 1, с. 16—29.

[89] Ст. Станилов, Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. — Археология, XXV, 1983, кн. 3, с. 40—52.

[90] А. Стойнев. Анализ на религиозната система на българските славяни. — Старобългаристика, VIII, 1984, кн. 2, с. 92—107.

[91] Д. Овчаров. Култът към слънцето в езическите религиозни представи на българите. — Векове, VII, 1978, кн. 1, с. 30—37.

[92] Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. — Археология, XXII, 1980, кн. 1, с. 41—47.

[93] Д. Овчаров. За съдържанието на един български ранносредновековен символ. — В: Сб. в чест на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 294 и сл.; Ст. Станилов. Семантиката на лъка и стрелата в изображенията на ранносредновековна България (VII—X в.). — Археология, XXIII, 1981, кн. 1—2, с. 28—35; Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, XXIII, 1981, кн. 4, с. 22—27; За семантиката на няколко изображения от Наги сент Миклошкото съкровище. — Векове, XI, 1982, кн. 6, с. 36 и сл.; П. Георгиев. Глинен съд с изображения на орли и знак от Плиска. — Археология, XX, 1978, кн. 3, с. 30—39.

[94] Т. Тотев. Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. — ИНМВ, X, 1974, с. 321 и сл.

[95] Р. Рашев. Модел на юрта от Девня. — Археология, XVIII, 1976, кн. 1, с. 39—45; Д. Овчаров. По въпроса за Шуменската плочка. — МПК, XVIII, 1978, кн. 2, с. 22 и сл.; К вопросу о шаманстве в средневековой Болгарии VIII—X веков. — Bulgarian historical review, 1981, кн. 3, с. 73—83.

[96] Ж. Аладжов. За култа към Тангра в средновековна България. — Археология, XXV, 1983, кн. 1—2, с. 76—85; С. Г. Кляшторный. Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон.— В: Сб. в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 18 и сл.

[97] Д. Овчаров. Прабългарските капища— произход и предназначение. — Векове, XII, 1983, кн. 2, с. 56—62; Ст. Станилов. Езически центрове в Първата българска държава. — В: България 1300. Институции и държавна традиция. 2. С., 1982, с. 225 и сл.

[98] Д. Овчаров. Към въпроса за реконструкцията на религиозно-митологичния комплекс на прабългарите. — Проблеми на културата, III, 1980, кн. 1, с. 72—77.

[99] Д. Овчаров. За прабългарските амулети. — МПК, XVII, 1977, кн. 1, с. 10 и сл.

[100] Л. Дончева. Изображения на еднорог в ранносредновековните български паметници. — Векове, VII, 1978, кн. 3, с. 38 и сл.; Грифонът в изкуството на средновековна България. — Археология, XXI, 1979, кн. 4, с. 22—39; Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България. — Векове, IX, 1980, кн. 3, с. 38 и сл.

[101] М. Станчева. Проблеми и задачи на археологията у нас за епохата XV—XVIII в. — ИИД, XXXI, 1978, с. 251.

[102] А. Маргос. Късносредновековна църква в с. Хърсово, Разградско. — ИНМВ, XIX, 1983, с. 133 и сл.

[103] Хр. Джамбов. Нови данни за водоснабдяването на Пловдив през античността и средновековието. — ГНПМ, IV, 1974, с. 15 и сл.

[104] Ал. Кузев. Две селски грънчарски пещи от XVII—XVIII в. — ИНМВ, XIX, 1983, с. 129 и сл.; Находки на грънчарски пещи от XVII —XVIII в. във Варна. — В: Сб. в памет на проф. Ст. Вакринов. С., 1984, с. 208 и сл.; Зл. Генова. Късносредновековна керамика с рисувана украса от Търново. — Векове, XII, 1983, кн. 2, с. 66 и сл.

[105] Е. Манова. Някои тематико-декоративни решения в стенописа на църквата от с. Марица и Алинския манастир (XVI—XVII в.). — В: Сб. в чест на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 362 и сл.

[106] В. Марди-Бабикова. Арбанашките иконостаси от XVI—XVII в. — ранни творби на тревненските майстори. — Векове, X, 1981, кн. 6, с. 49 и сл.

[107] Е. Манова, М. Аспарухов. Пандантиви от експозицията на музей „Освобождението на Плевен-1977 г.“. — ИМСЗБ, IV, 1980, с. 173 и сл.

[108] М. Станчева. Археологически данни за внос на италиански стоки у нас през XV—XVII в. — Векове, VII, 1978, кн. 5, с. 30 и сл.

[109] К. Койчева-Мечева. Находка на сребърни накити от с. Армени, Габровски окръг. — ТМСБ, I, 1975, с. 160 и сл.; Ив. Сотиров. Златарското изкуство в Чипровци през XVI—XVII в. — Археология, XIX, 1977, кн. 3, с. 42—55.

[110] Ив. Сотиров. Чипровската златарска школа. С., 1984.

[111] За многостранната и продуктивна работа на антрополозите вж.: Интердисциплинарни изследвания. I—X. С., 1978—1983.

[112] В. Янев, Г. Хаджиев, Л. Богданов, Ил. Катевски. Геофизични проучвания във Вътрешния град на Плиска. — МПК, XVI, 1976, кн. 2, с. 40—43; Д. Евстатиев, Р. Рашев. Инженерногеоложки условия на Велики Преслав. — МПК, XXI, 1981, кн. 3, с. 24 и сл.; Д. Евстатиев, Р. Рашев, П. Георгиев. Земната основа на Плиска. — МПК, XXIII, 1983, кн. 5—6, с. 18 и сл.

[113] А. Брашнарова. Допълнителни изследвания на скалите на Мадарския конник. — МПК, XVI, 1976, кн. 2, с. 44 и сл.; Г. Хаджиев, Н. Кацков, Ц. Цанков. Литоложки и структурни изследвания на Мадарския конник. — МПК, XVII, 1977, кн. 4, с. 20—35; Г. Мавров. Предварителни технологични изследвания за консервация на Мадарския конник. — МПК, XXIII, 1983, кн. 5—6, с. 34 и сл.

[114] М. Ковачева. Археомагнитна справка за средновековната пещ в с. Биволаре, Плевенски окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания, VII—VIII, 1981, с. 153—154.

[115] П. Петрова. Приложение на въздушна фотография за археологически проучвания. — В: Интердисциплинарии изследвания, IX, 1982, с. 57—70.

[116] М. М. Толмачова. Технология изготовления железных изделий в Плиске. — В: Интердисциплинарни изследвания, X, 1983, с. 59—72.

[117] Е. Чакалова, Т. Димитрова. Проучване на средновековни растителни останки от Патриаршията в Царевец. — В: Интердисциплинарни изследвания, III—IV, 1979, с. 73—82; Г. Ковачев, Цв. Минков. Животинският костен материал от средновековното селище край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — В: Интердисциплинарни изследвания, III—IV, 1979, с. 83—94.

[118] В. Инкова. Калояновото погребение. — Технико-лабораторни изследвания. С., 1979.

L'archéologie médiévale bulgare pendant les dix dernières années (1974—1984)

D. OVČAROV

(Résumé)

Pendant les dix dernières années l'archéologie médiévale bulgare a marqué d'importants succès. Une grande activité de recherche de terrain fut déployée au cours de laquelle plus de 100 sites médiévaux furent excavés — villes, nécropoles, forteresses, monastères et autres. Le champ des problèmes fut élargi et il a embrassé presque tous les aspects de la culture matérielle et spirituelle de la société. Ceci est attesté également par le fait que pendant cette période furent préparées et défendues 25 dissertations (y compris deux de doctorat), cependant que pour les 30 années précédentes leur nombre est trois fois moindre (8). Les archéologues médiévistes ont pris une part active à des dizaines de congrès, de conférences, de symposiums et à des rencontres scientifiques bilatérales dans lesquels ils ont présenté des centaines de rapports et de communications scientifiques avec des données nouvelles, fournies surtout par des fouilles archéologiques. Plus de 20 ouvrages monographiques furent publiés contribuant d'une manière déterminée à la

solution de problèmes importants du domaine de la culture médiévale, ainsi quelques centaines d'articles, de communications scientifiques et de comptes rendus.

Les études de la culture médiévale avaient lieu principalement dans trois directions: éclaircissement *chronologique* du contenu et de la spécificité des différentes périodes historiques, étude au *point de vue territorial* des particularités caractéristiques dans différentes régions historiques, étude *thématique* des processus culturels historiques.

Des résultats importants et positifs furent obtenus lors de l'étude de quelques problèmes fondamentaux. Par l'excavation d'une série de monuments nouvellement découverts (nécropoles et localités) et la généralisation des données obtenues furent établies les lignes fondamentales des processus ethnogénétiques. Des preuves nouvelles furent recherchées et publiées concernant le niveau élevé de la culture de construction cendant le Moyen âge et particulièrement concernant le développement rapide de la ville féodale. Naturellement, dans ce sens une attention spéciale fut réservée aux capitales Pliska, Preslav et Veliko Tărnovo. Par rapport à ce problème, un grand pas en avant a été effectué dans l'éclaircissement de l'économie médiévale et des métiers et surtout des traits spécifiques de l'art médiéval, de son apparition, des voies de sa formation et des étapes de son développement. De plus en plus étendues deviennent les études de la religion médiévale, païenne et chrétienne, à la base de monuments matériels. Il faut considérer comme un succès indubitable le renforcement de l'attention des archéologues envers la période de la domination ottomane — XVe—XVIIe s.

Pour les succès indiqués dans l'activité des archéologues médiévistes une grande part ont des savants d'autres disciplines scientifiques (numismates, épigraphes, anthropologues, géodésistes, géophysiciens, chimistes, etc.), en collaboration avec lesquels a été réalisée une méthode complexe de différentes disciplines dans la solution des tâches posées.

Юбилейна сесия „25 години българо-полски археологически проучвания в Нове“

Преди четвърт век, през 1960 г., започнаха първите археологически разкопки на колектив от български и полски учени, който си постави задачата да проучи големия римски военен лагер и ранновизантийски град Нове. В експедицията от българска страна участвуват сътрудници от Археологическия институт и музей при БАН, Окръжния исторически музей, Велико Търново, и Градския исторически музей, Свищов, а от полска — представители на Варшавския университет, на университета „А. Мицкевич“ в Познан, а в първите години — и на Института за история на материалната култура при ПАН. Инициатори и първи ръководители в началните години на разкопките бяха покойните вече акад. Д.П.Димитров и акад. К. Маевски, а след тях начело застанаха ст. н. с. М. Чичикова, проф. Л. Прес и проф. Ст. Парницки-Пуделко. За да може обектът за по-кратко време да бъде обхванат колкото се може по-цялостно, той беше разделен на два сектора — източен, проучван от българската експедиция, и западен — от полската.

Нове е разположен на дунавския бряг на около 4 км източно от Свищов, в местността, известна като Стъклен (под което име са и случайните находки в старите публикации), а в по-ново време като Паметниците. Важното стратегическо значение на това място е било оценено още през античността и неслучайно точно тук е бил изграден постоянният лагер на I италийски легион — една от важните части, които са охранявали Долнодунавския лимес. До започването на разкопките в Нове не са били правени никакви археологически проучвания, но откриваните при обработката на терена случайни находки както и сведенията на античните писмени извори, са позволили правилно да се локализират развалините при Стъклен като останки от античния Нове. Тези обстоятелства, както и важният факт, че след загиването на селището животът не е продължил върху руините му през следващите епохи включително и в наши дни, са изиграли важна роля при определянето му като обект, на който да започне работа съвместната българо-полска археологическа експедиция.

Още първите сондажни изкопи, които трябваше да дадат ориентировъчна картина за развитието на обекта, показаха, че дебелината на културните напластявания е средно около 4 м, като на отделни места следите от отминалия живот достигат още по-голяма дълбочина. Бе установено, че най-ранните данни за поселищен живот в Нове се отнасят към ранножелязната епоха, а като голям военен и градски център е просъществувал от средата на I в. до самото начало на VII в. Трябваше да се установи каква площ е заемало селището, затова в началните години задачата бе да се проследи укрепителната му система. Беше доказано, че първоначално лагерът е бил защитен от землено-дървено укрепление с дълбок ров пред него, а през II в. крепостните стени и съоръжения вече са били изградени от камък. Открита бе главната, западната порта, която има двуделен вход и е една от най-големите в нашите земи, а покъсно бяха проучени и останалите три (южна, северна и източна). Вренният лагер е имал формата на удължен правоъгълник с посока север—юг. Тясно свързани с живота на легиона са сградите на принципията със светилището на военните знамена и съкровищницата на легиона по южната страна на форума на военната болница и военните жилищни бараки.

Започналите след средата на III в. промени в обществения строй на Римската империя намират отражение и в изменението на социално-икономическия облик на военните лагери. Постепенно те придобиват градски характер и в тях се заселва и цивилно население. Този дълъг исторически процес на терена се изявява с откриването на граждански постройки и християнски базилики, на занаятчийски квартали и магазини, на жилища. През ранновизантийската епоха, когато Нове става седалище на епископ, по западната страна на античния форум е издигната християнска базилика. Пряко свързана с нея е внушителната постройка, която вероятно е била жилище на епископа. От северната страна на форума се развил голям търговско-занаятчийски квартал, а на северозапад от него една цяла инсула е заета от просторна жилищна сграда с вътрешни перистилни дворове и голяма баня.

След средата на III в., когато от север започват да нахлуват различни варварски племена и животът на околното население става много несигурен, от източната страна на Нове е издигната нова крепостна стена, която обгражда допълнителна територия. През 251 г. готите обсаждат Нове и опустошават земите на юг от Дунав. Тогава е била разрушена и голямата перистилна сграда, разположена недалеч от западната крепостна стена.

Намирането на пещи за битова и строителна керамика, на работилница за костени игли за коса, на стъклена и метална шлака и други останки свидетелствуват за развита производствена дейност в Нове. изделията от която са задоволявали не само нуждите

на неговите жители, но по търговски път са стигали и до по-отдалечени области. Широките търговски връзки на града се доказват и с откриването на различни предмети, внесени от производствени центрове в Западна и Средна Европа и в източните провинции на империята. От Нове са тръгвали добре поддържани пътища, които са го свързвали с вътрешността на Тракия и Мизия, а през цялото му съществуване р. Дунав е играла важната роля на съобщителна артерия между западните провинции и Черно море. Градът е имал свое пристанище, а също е бил и един от важните пунктове на крайдунавския път, който е следвал десния бряг на реката.

Съществен момент в теренните изследвания представлява и проучването на водопроводната и канализационната система на Нове.

Постигнатите резултати от 25-годишното археологическо проучване на Нове позволиха да се възстанови в голяма степен историята на града, за която дотогава имахме съвсем оскъдни сведения. Пред колектива предстои както продължаването на разкопките, така и изследването и осмислянето на постигнатите резултати, които ще намерят отражение в подготвеното многотомно научно издание „Нове", започващо да излиза от 1985 г. Но освен важния научен принос, който представлява изследването на такъв голям обект с хронология от близо шест века, проучването на Нове доведе до още един важен за нашата съвременност резултат. Общата работа създаде близки научни и приятелски връзки между българските и полските учени, стана база за израстването на много научни кадри от двете страни. На обекта преминават научната си практика голям брой български и полски студенти, които на място получават солидна практическа и теоретическа подготовка. Много от членовете на колектива, започнали работа като студенти и млади археолози, достигнаха през изминалите години до най-високи научни степени.

В чест на юбилея на работата на експедицията от 10 до 12 август 1984 г. в Свищов бяха организирани изложба и научна сесия.

В една от залите на читалище „А. Константинов" с археологически материали, фотоси и чертежи бяха показани най-важните моменти от живота и историята на Нове, а едновременно с това бяха проследени и различните етапи в работата на терена през изминалия период. Изложбата беше открита в продължение на една седмица и се радваше на заслужен интерес от посетителите. На 10 август след тържественото откриване на експозицията ст. н. с. М. Чичикова и проф. Ст. Парницки-Пуделко изнесоха доклади, в които запознаха широката общественост с резултатите от многогодишните археологически проучвания в Нове. В знак на признателност за самоотверженатa работа на колектива трите ръководители на българската и полската експедиция бяха удостоени със званието „почетен гражданин на Свищов".

На 11 август в една от залите на Висшия икономически институт се състоя научна сесия, посветена на проблеми, свързани с изследванията на Нове и на Долнодунавския лимес, на която доклади изнесоха български и чуждестранни учени. Проф. Л. Прес (Варшава) в „Проучвания на валетудинариума" представи военната болница, която е била изградена в северозападната част на лагера за нуждите на легиона. Засега тя е единствената сграда с такова предназначение, открита в българските земи. През IV—VI в. на мястото ѝ е изградена голямата жилищна сграда с перистилни дворове. Ст. н. с. М. Чичикова (София) в „Проучвания на обект VIII А" докладва за голямата перистилна сграда извън западната крепостна стена, загинала в средата на III в. В дебелия опожарен пласт от това време са открити две големи каменни поставки с части от латински надписи на лицевите страни. Върху тях са се издигали бронзови статуи в естествен ръст на висши сановници. Възстановените глави на статуите представляват високохудожествени произведения на римското портретно изкуство от първата половина на III в. Предполага се, че сградата е била жилище на началника на легиона или на префекта на провинцията. През IV—VI в. върху останките от сградата се е разположила раннохристиянска базилика и свързаният с нея некропол. Проф. Й. Колендо (Варшава) — „Култът на Асклепий и Хигия в Нове" — разгледа данните от три посветителни надписа на тези божества върху каменни ари. Те са вторично използувани в сградата над болницата. Предполага се, че техният храм, който се е намирал в северозападната част на лагера, е бил във или до валетудинариума. Д-р Л. Мрозевич (Познан) — Виктория Августа Пантеа Санктисима — разгледа данните от посвещението на тази богиня. Тя носи епитети, които не са засвидетелствувани досега в Нове, а като Пантеа е рядко срещана въобще в епиграфиката на Римската империя. Жертвеникът се отнася към времето на император Комод. Ст. н. с. А. Милчева (София) в „Художествен бронз от Нове" докладва за над 250 различни бронзови предмета, от които около 50 са статуйки. По стил те се отнасят към гръко-римския провинциален бронз. Някои групи предмети правят възможно поставянето на въпроса за съществуването на местно бронзолеярство. Н. с. В. Найденова (София) съобщи за „Проучвания на източната порта на лагера", която е била изградена едновременно със западната и също като нея има двуделен вход. Престанала е да функционира по времето на изграждането на по-късната източна крепостна система, когато, както и цялата източна стена на лагера, е била ненужна и строителният материал от нея е бил използуван за други цели. П. Доневски (Свищов) в „Проучвания на ранната източна стена на лагера" показа, че направените сондажи по трасето на източната лагерна стена категорично доказаха, че първоначално лагерът е бил защитен от землено-дървено укрепление с ров от външната страна, а едва през II в. крепостните стени са станали каменни. Проф. Ст. Парницки-Пуделко (Познан) в „Раннохристиянската епископска базилика в Нове" докладва, че тя е построена върху развалините на по-ранни сгради през втората половина на V в. Има няколко строителни периода, а през VI в., е била облицована с богати мраморни украси. Тя е най-голямата базилика от този период от откритите досега в България. В. Божилова (София) в „Подразделения на I италийски легион в Монтана" съобщи, че голям брой посвещения, открити при разкопките на светилището на Диана и Аполон в Монтана, са направени от военни лица от I италийски легион със седалище в Нове. Данните от тях показват, че вексилации от легиона редовно са били изпращани в Монтана през

цялата антична епоха. Д-р А. Биернацки (Познан) в „Някои аспекти на функционално-архитектоничната структура на ранно-християнската базилика в Нове“ разгледа различните периоди и преустройства на епископската базилика, като специално се спря на стила на вътрешната ѝ мраморна архитектурна украса. Проф. В. Велков (София) в „Рациария през късната античност“ разгледа историческите и археологическите документи за мястото на Рациария през късната античност и специално се спря на ролята ѝ в системата на Долнодунавския лимес. Важни данни за този период дава новооткритият акламационен надпис, в който градът е наречен Анастасиева Рациария. Той се свързва с голямото възстановяване и подсилване на крепостните системи на Балканите по времето на император Анастасий. Д-р А. Поултър (Нотингам) в „Към проблема за военната организация на късноантичните градове“ подчерта необходимостта от създаването на солидни крепостни стени около селищата на Балканския полуостров през този период. В много случаи не само са поправени или възстановени съществувалите поранни стени, но са защитени и допълнителни градски територии, в които намират убежище при опасност околните жители. С. Машов (Враца) в „Късноантичната крепост Августа при с. Хърлец“ разгледа резултатите от разкопките на тази крепост, която е защитавала лимеса и подстъпите към вътрешността на провинцията при вливането на р. Огоста в Дунав. Спря се на използуваната строителна техника и типа на кулите ѝ.

В сесията с изказвания взеха участие научни и музейни работници от страната и чужбина.

За гостите бе организирано посещение на музея „Алеко Константинов“ и на Етнографския музей в Свищов.

Целият ден 12 август бе посветен на разглеждането на археологически обекти в Нове, като на място продължиха оживените разисквания и обсъжданото на проблемите, които конкретно поставя всеки един от тях.

В. НАЙДЕНОВА

XIV международен конгрес по римска керамика в Оксфорд

От 5 до 11 септември 1984 г. в Оксфорд, Англия, се състоя XIV пореден конгрес по римска керамика. Конгресите се свикват периодично на всеки две години и дават възможност да се проследят изследванията върху римската керамика, направени от учените от всички континенти.

Тази година на конгреса присъствуваха 98 участници от Англия, САЩ, Канада, Австралия, Франция, Италия, ФРГ, Израел, Швейцария, Холандия, България Унгария, ФНРЮ и Турция. В работата му взеха участие такива учени като: Хауард Комфорт (САЩ), Грейс Симпсон (Англия), Елизабет Етлингер (Швейцария), Хенри Робинзон (САЩ), Ханс-Йорг Келнер (ФРГ), Джон Хейс (Канада) и др. България беше представена от Александра Милчева, която е член на международната организация Реи Кретарие Романе Фаоторес и Веселина Начева, завеждаща керамичното ателие при АИМ.

Откриването стана на 5 септември в сградата на Сейнт-Джон колеж в Оксфорд от председателката на Организационния комитет д-р Грейс Симсон, която в словото си подчерта целта на конгреса: да се направят достояние най-новите изследвания и открития в областта на римската керамика.

Заседанията се проведоха в залите на Ашмолеан музеум. Изнесоха се общо 37 доклада, като голямата част от тях бяха подчинени на основната тема на тазгодишния конгрес: като се използува керамичният материал, да се проследят търговските морски и сухоземни пътища, свързващи римските провинции с Англия и с островите и пристанищата на Средиземно море. Такива бяха докладите на Елизабет Етлингер (Швейцария) „Начини на търговия с Аретинска керамика“ и на Ян Гудвиг (Израел), „Търговия с ранна римска керамика по Средиземноморието“. Филип Кенрик (Англия) разгледа вносната римска керамика, намерена в Беренике, като доказателство за видовете търговия, които този район на Англия е водил с Рим. На същата тема бяха и съобщенията на Роберта Томер (Англия) „Внос на облицовъчен материал в Картаген — наличие на търговия с далечни керамични центрове“, на Кейтлин Слейн (САЩ) „Италианска сигилата, внесена в Коринт“, на Лусинда Неру (Канада) „Нови сведения за наличие на вносна римска керамика в Тунис“. В доклада си „Значение на амфорите тип Дресел I в Северозападна Европа“ Ендрю Фицпатрик (Англия) проследи римския „път на виното“, започващ от гр. Кобленц и стигащ до Англия. Ива Курк (ФНРЮ) съобщи сведения от северозападното крайбрежие на Югославия за морска търговия с римска керамика. Ана МакКан (САЩ) разгледа античните пристанища в Коза като търговски центрове на Римската република, а Ан Андерсон (Англия) — търговията между Англия и керамичните центрове по долното течение на Рейн.

Втората главна тема на конгреса беше технологията на керамичното производство. Мария Лавизари (Италия) говори за „Занаятчийството и елинистически традиции от Августовия период — керамика тип „Ако“. Колет Бемон (Франция) съобщи за намерената местна имитация на керамика тип „Малавал“. Ана Премк и Людмила Плесничар (ФНРЮ) направиха характеристика на производството на ранна римска керамика от Сирмиум и на тънкостенната керамика от Словения. Джулиета Ричони (Италия) говори за чернофирнисов киликс, намерен в Римини — местна имитация, а Ингеборг Цетче (ФРГ) — за керамичния център в Нида-Хедерхайм и неговата продукция. В докладите на Александра Милчева (България) „Производство на тера сигилата от Долна Мизия“ и на Лиляна Белаяч (ФНРЮ) „Имитация на тера сигилата от Сингидунум“ проличаха характер-

ните общи черти на керамиката, изработвана в Мизия. Пак в този раздел беше и докладът на Веселина Начева (България) „Инструменти за производство на римска керамика, намерена в България".

Няколко доклада, обобщаващи дългогодишни проучвания, прочетоха: Хенри Робинзон (САЩ) — „Връзки между сигилата А и Б", Роже Гёри (Франция) — „Нови изследвания върху разпространението на тера сигилата", Карин Грифиц (Англия) — „Проблеми върху икономическата история на Рим", Денеш Габлер (Унгария) — „Вносна керамика от западните римски провинции", Елизабет Уил (САЩ) — „Пренасянето на амфори с кораби — индекс за икономиката", Клара Поци (Унгария) — „Развитие на Панонските градове в светлината на вносната римска керамика" и Франка Мазели (Италия) — „Тера сигилата на територията на Аквилея". Вирджиния Андерсон (САЩ) говори за „Връзките на Италия и Македония през II—I в. на н. е.", като използува керамичните находки от Стоби. По повод на този доклад Александра Милчева по време на разискванията обърна внимание, че новите открития в Пауталия, още непубликувани, вероятно ще променят някои от схващанията за т. нар. македонски тип керамика и нейните центрове на производството.

В последния ден се състоя пленарно заседание, посветено на осемдесетгодишнината на основателя на организацията „Реи Кретарие Романе Фаторес" проф. Хоуард Комфорт. След тържествената част бе направен обзор на извършената работа от делегатите на конгреса. Беше отбелязано, че изследванията на римската керамика през последните две години потвърждава ролята на римските провинции в производството на тера сигилата. Особено бурно беше дискутиран въпросът за мястото на следващия конгрес. Взе се решение XV конгрес по римска керамика да се състои във Вормс (ФРГ) през 1986 г., а следващият — по предложение на ст. н. с. Александра Милчева да стане в България. Предложението на българската делегатка въпреки многобройните покани на други страни се прие единодушно, тъй като много от участниците бяха посетили страната ни във връзка с тазгодишния конгрес по античен бронз и имаха пресни впечатления от добрата организация и сърдечното посрещане.

По време на конгреса бяха организирани екскурзии до градовете Бат и Сиренсистър. Бат е курортен център със запазени римски бани, сполучливо свързани в съвременните строежи. В Сиренсистър една от многобройните римски вили, строени в този район, е реставрирана и превърната в музей на римски мозайки. След приключване на заседанията на път за Лондон участниците в конгреса имаха възможност да посетят гр. Сент Албънс. Археологическите материали от римското селище Веруламиум, върху което е построен сегашният град, са събрани в много добре уреден музей.

Пак във връзка с конгреса в Оксфорд беше открита изложба на находки от римския период в Англия. Тази изложба, както и специално уреденият достъп до депата на Ашмолеан музеум и Британския музей в Лондон позволиха на участниците да се запознаят и работят с всички интересуващи ги материали не само от публикации, но и в натура.

XIV конгрес по римска керамика беше организиран изключително добре и бяха създадени всички удобства за работа и творчески диекусии. Голяма заслуга за това имат председателката на Организационния комитет д-р Г. Симсон, секретарят д-р Филип Кенрик и всички сътрудници от Ашмолеан музеум в Оксфорд и Британския музей в Лондон.

В. НАЧЕВА

Гостуване на проф. Дж. Уилкс от Британския археологически институт

От 8 до 27. X. 1984 г., гост на АИМ при БАН бе проф. д-р Джон Уилкс — ръководител на отдела за Римска археология в Британския археологически институт и преподавател в Лондонския университет. Проф. Уилкс е ръководител на разкопките и проучванията на редица археологически обекти в Англия и Шотландия. Той е и член на Британския организационен комитет за провеждането на съвместни българо-английски разкопки на Никополис ад Иструм. Неговите интереси са главно в областта на градоустройството и архитектурата на Римска Британия и дунавските провинции на Римската империя. Известни са също така и неговите проучвания в областта на античната история и латинската епиграфика. Съгласно програмата за неговото гостуване у нас той посети някои от най-важните археологически обекти у нас — Бонония, Кастра Мартис, Рациария, Монтана, Ескус, Нове, Никополис ад Иструм, крепостта до с. Войвода, Шуменски окръг, Марцианопол, Одесос, Августа Траяна, Филипопол и Сердика. Проф. Уилкс има възможност да разгледа експозициите на музеите в посетените градове. Добро впечатление му направиха музеите във Видин, Шумен, Варна, и Националния музей — София. Гостът се информира за организацията на археологическите разкопки у нас. Посещенията на обектите, както и редицата срещи с изтъкнати наши учени — историци, археолози и епиграфи, му позволиха да се запознае с постиженията на археологическата наука в България през последните години. Особено добро впечатление му направиха разкопките в Никополис ад Иструм, Нове, Марцианопол и Филипопол, както и грижите, полагани у нас за запазването на историческото наследство. Изнесената от проф. Уилкс лекция „Най-новите открития в Римска Британия" привлече вниманието и интереса на българските специалисти от АИМ при БАН, и предизвика оживени диекусии.

П. ГЕОРГИЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Димитър Ангелов — Развитие и постижения на българската археология (1944—1984) 1

СТАТИИ

Ал. Димитрова-Милчева — Проучвания на римската култура в България през 1974—1984 г. Резултати и проблеми. 9
Велизар Велков — Античната епиграфика в България (1974—1984) 22
Казимир Попконстантинов — Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974—1984) 33
Димитър Овчаров — Българската средновековна археология през последните десет години (1974—1984) 46

ПРЕГЛЕД

В. Найденова — Юбилейна сесия „25 години българо-полски археологически проучвания в Нове". 63
В. Начева — XIV международен конгрес по римска керамика в Оксфорд 65
П. Георгиев — Гостуване на проф. Дж. Уилкс от Британския археологически институт . . . 66

TABLE DES MATIERES

Dimităr Angelov — Développement et réalisation de l'archéologie bulgare (1944—1984) . . . 1

ARTICLES

Al. Dimitrova-Milčeva — Etudes de la culture romaine en Bulgarie au cours de 1974—1984. Résultats et problèmes 22
Velizar Velkov — L'épigraphie antique en Bulgarie (1974—1984) 32
Kazimir Popkonstantinov — L'épigraphie vieux-bulgare pendant les 10 dernières années (1974—1984) 46
Dimităr Ovčarov — L'archéologie médiévale bulgare pendant les pix dernières années (1974—1984) 61

REVUE

V. Najdenova — Session jubilaire „25 ans d'études archéologiques bulgaro-polonaises à Novae" 63
V. Načeva — XIVe congrès international de céramique romaine à Oxford 65
P. Georgiev — Visite du prof. J. Wilkes de l'Institut archéologique britannique 66

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ 1984

	кн.	с.
Ангелов, Димитър — Развитие и постижения на българската археология (1944—1984)	4	1

СТАТИИ

Александров, Георги — Средновековно българско съкровище от Михайловград	1	29
Вачева, Красимира — Opus quadratum в българските земи (V в. пр. н. е. — IV в. н. е.)	2—3	15
Велков, Велизар — Античната епиграфика в България (1974—1984)	4	22
Георгиев, Павел П. — Изображение на четирилико славянско божество от Преслав	1	16
Димитрова-Милчева, Ал. — Проучвания на римската култура в България през 1974—1984 г. Резултати и проблеми	4	9
Иванов, Румен — Principales в канцеларийте на щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата	2—3	45
Иванов, Теофил — Светилището на Тракийския конник при Сандански	1	1
Овчаров, Димитър — Българската средновековна археология през последните 10 години (1974—1984)	4	46
Панайотов, Иван — За формирането на раннобронзовите култури в българските земи	2—3	7

SOMMAIRE DE L'ANNÉE

	f.	p.
Angelov, Dimităr — Développement et réalisation de l'archéologie bulgare (1944—1984)	4	1

ARTICLES

Aleksandrov, Georgi — Trésor médiéval bulgare de Mihajlovgrad	1	29
Vačeva, Krasimira — Opus quadratum dans les terres bulgares (Ves. av. n. è. — IVe s. de n. è.)	2—3	15
Velkov, Velizar — L'épigraphie antique en Bulgarie (1974—1984)	4	22
Georgiev, Pavel P. Représentation d'une divinité slave à quatre faces de Preslav	1	16
Dimitrova-Milčeva, Al. — Etudes de la culture romaine en Bulgarie au cours de 1974—1984. Résultats et problèmes	4	9
Ivanov, Rumen — Principales dans les chancelleries et les états-majors de la Mésie Supérieure et Inférieure (en Bulgarie du Nord actuelle) pendant le Principat	2—3	45
Ivanov, Teofil — Le sanctuaire du Cavalier thrace Θεὸς Σαλήνος près de Sandanski	1	1
Ovčarov, Dimităr — L'archéologie médiévale bulgare pendant les dix dernières années (1974—1984)	4	46
Panajotov, Ivan — Sur la formation des cultures de l'Age du bronze ancien dans les terres bulgares	2—3	7

Попконстантинов, Казимир — Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974—1984) 4 33
Рашев, Рашо — Конникът в старобългарското изкуство . . . . . 2—3 60
Стоянов, Тотко — Оброчните релефи на Артемида (Диана)-ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха . . . . . 2—3 31
Чохаджиев, Стефан — Археологически данни за календар в началото на каменно-медната епоха . . . . . 2—3 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Агре, Даниела — Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила . . . . . 2—3 72
Вахтел, Кл., В. Найденова — Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия) 1 39
Велков, Велизар — Възпоменателен надпис за император Анастасий (491—518) от Рациария . . . . . 2—3 92
Витлянов, Стоян — За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска . . . . . 2—3 95
Вълев, Петър — Слънчевият часовник от Дуросторум . . . . . 2—3 84
Герасимова-Томова, В. — Фрагменти от военни дипломи от Тракия и Долна Мизия . . . . . 2—3 79
Нешева, Виолета — Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник . . . . . 2—3 109
Овчаров, Николай — Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий 1 63
Петрова, Павлина — Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX—X в. 1 52
Станилов, Станислав — Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг 2—3 103
Хараламбиева, Анна — Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите 1 45

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Аладжов, Живко — Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. 301 с., 104 обр., 8 цв. ил. . . . . 2—3124
Бешевлиев, Веселин — Д. Д. Васильев. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983. 127 с. . 2—3 130
Бонев, Александър Г. — Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., 1983. 127 с. (=Разкопки и проучвания, VIII). . . . . 2—3 121
Василев, Радослав — В. В. Седов. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. 326 с., 78 табл., 38 к. . . . . 2—3 126
Велков, Велизар — Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. Part 1, Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983. 332 p., 293 p. 1 68

Popkonstantinov, Kazimir — L'épigraphie vieux-bulgare pendant les 10 dernières années (1974—1984) 4 33
Rašev, Rašo — Le cavalier dans l'art paléobulgare. . . . . 2—3 60
Stoʻanov, Totko — Les reliefs votifs d'Artémis (Diane)-cavalière de Mésie et de Thrace pendant l'époque romaine . . . . . 2—3 31
Čohadžiev, Stefan — Données archéologiques de calendrier du début de l'Enéolithique . . . . . 2—3 1

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Agre, Daniela — Sur la question de l'origine de l'amphore en argent de Kukova mogila 2—3 72
Vahtel, Kl., V. Najdenova — Monuments du culte de Liber et Mithra de Jatrus (Mésie Inférieure) 1 39
Velkov, Velizar — Inscription consacrée à l'empereur Anastase (491—518) de Ratiaria . . . . . 2—3 92
Vitljanov, Stojan — De l'aspect économique du monastère près de la Grande basilique à Pliska . . . . . 2—3 95
Vălev, Petăr — Le cadran solaire de Durostorum . . . . . 2—3 84
Gerasimova-Tomova, V. — Fragments de diplômes militaires de la Thrace et de la Mésie Inférieure . . . . . 2—3 79
Neševa, Violeta — Relief en marbre d'un aigle bicéphale de Melnik . . . . . 2—3 109
Ovčarov, Nikolaj — Relief en stéatite de Tărgoviště à représentation rare de St Artémios 1 63
Petrova, Pavlina — Etude aéroarchéologique d'ensembles architecturaux de IXe—Xe s. 1 52
Stanilov, Stanislav — Briquet en bronze du village Jakimovo, département de Mihajlovgrad . . . . . 2—3 103
Haralambieva, Anna — Fibules arquées de l'époque des Grandes Invasions . . . 1 45

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Aladžov, Živko — Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. 301 с., 104 обр., 8 цв. ил. . . . . 2—3 124
Beševliev, Veselin — Д. Д. Васильев. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983. 127 с. 2—3 130
Bonev, Aleksandăr G. — Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., 1983. 127 с. (=Разкопки и проучвания, VIII) . . . . . 2—3 121
Vasilev, Radoslav — В. В. Седов. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. 326 с., 78 табл., 38 к. . . . . 2—3 126
Velkov, Velizar — Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981. Part 1, Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983. 332 p., 293 p. 1 68

Гагов, Иван — В. Н. Станко. **Мирное.** Проблема мазолита степей Северного Причерноморья. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с. . . . . 2—3 120
Гогова-Милева, С. — Каяма Йохей. Гуругарга рекиши-но таби. Токьо, Шинчьошя (Йохей Каяма. Пътешествие в българската история. Токио, Шинчьошя), 1981. 252 с. с ил. . . . . 2—3 133
Станилов, Станислав—Zdeněk Váňa. Die Welt der alten Slawen. Praha. Artia, 1983. 239 p., 299 ill. . . . . 2—3 131
Станчева, Магдалина — За точно използуване на археологическите данни . . 1 67

ПРЕГЛЕД

Георгиев, Петко — Гостуване на проф. Дж. Уилкс от Британския археологически институт. 4 65
XXIX национална археологическа конференция в Смолян 1 70
Димитрова-Милчева, Ал. — VIII международен симпозиум по античен бронз в Стара Загора . . . . . 2—3 135
Найденова, Върбинка — Юбилейна сесия „25 години българо-полски археологически проучвания в Нове“ 4 63
Начева, Веселина — XIV международен конгрес по римска керамика в Оксфорд 4 65

КНИГОПИС

Петрова, Стоянка 1 72
Петрова, Стоянка . . . . . 2—3 137

Gacov, Ivan — В. Н. Станко. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с. . . . . 2—3 120
Popova-Mileva, S. — Каяма Йохей. Буругариа рекиши-но таби. Токьо, Шинчьошя (Йохей Каяма. Пътешествие в българската история. Токио, Шинчьошя), 1981. 252 с. с ил. . . . . 2—3 133
Stanilov, Stanislav — Zdeněk Váňa. Die Welt der alten Slawen. Praha. Artia, 1983. 239 p., 299 ill. . . . . 2—3 131
Stančeva, Magdalina — Pour une utilisation précise des données archéologiques . . 1 67

REVUE

Georgiev, Petko — Visite du prof. J. Wilkes de l'Institut archéologique britannique 4 65
*XXIX*e conférence archéologique nationale à Smoljan 1 70
Dimitrova-Milčeva, Al. — VIIIe symposium international sur le bronze antique à Stara Zagora . . . . . 2—3 135
Najdenova, Vărbinka — Session jubilaire „25 ans d'études archéologiques bulgaro-polonaises à Novae“ 4 63
Načeva, Veselina — XIVe congrès international de céramique romaine à Oxford 4 65

BIBLIOGRAPHIE

Petrova, Stoianka 1 72
Petrova, Stojanka . . . . . 2—3 137

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова — Коректор И. Коева

Дадена за набор на 13. II. 1985 г. — Подписана за печат на 9. VII. 1985 г. — Печатни коли 8,50 — Издателски коли 7,93
Формат на хартията 60×84/8 — Изд. индекс 10108 — Тираж 1580 — Поръчка 169 — Цена 1,80 лв. — Годишен абонамент 7,20 лв

Печатница на Издателството на Българската академия на науките